

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 9 Sayı: 43 Volume: 9 Issue: 43

Nisan 2016 April 2016

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

I. VE II. DÖNEM TBMM'DEKİ KOZAN MİLLETVEKİLLERİ VE MECLİS'TEKİ FAALİYETLERİ I. AND II. PERIOD IN KOZAN LEGISLATORS OF TURKISH GRAND NATIONAL ASSEMBLY AND ACTIVITIES ON PARLIAMENTARY

Erdem ÇANAK*

Öz

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı sonunda imzalamış olduğu Mondros Mütarekesi ile savaştan yenik olarak ayrılmıştır. Kısa bir süre sonra da mütareke hükümleri çerçevesinde toprakları işgal edilmeye başlanmıştır. Bu doğrultuda başkent İstanbul da 16 Mart 1920 tarihinde işgal edilmiştir. İşgalcilerin ilk icraatlarından birisi ise Meclis-i Mebusan'ı dağıtmak olmuştur. Bunun üzerine Mustafa Kemal, Ankara'da yeni bir meclisin toplanacağını ilan ederek her sancaktan beş kişinin seçilmesini istemiştir. Seçimler neticesinde oluşan yeni meclis ise seçilen milletvekillerinin bir kısmının katılımıyla birlikte 23 Nisan 1920 tarihinde çalışmalarına başlamıştır. İstiklâl Harbi'ni başarıyla sonuçlandırarak işlevini tamamlamış olan meclisin yenilenmesi için de 1 Nisan 1923 tarihinde seçim kararı alınmıştır. Seçim işleminin tamamlanmasıyla birlikte 1923 Ağustosunda çalışmaya başlayan yeni meclis ise 1927 yılına kadar faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu meclislerden birincisi İstiklâl Harbi'ni başarıyla yöneterek ülkenin bağımsızlığını kazanmasını sağlamış, ikincisi ise Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasını sağlayarak yeni rejimle alakalı birçok inkılabı hayata geçirmiştir.

Çalışmanın esasını ise bu meclislerde Kozan'ı temsilen yer alan milletvekilleri ile meclisteki faaliyetleri oluşturmaktadır. Bu bağlamda Kozan'ı birinci mecliste beş, ikinci mecliste ise iki milletvekili temsil etmiştir. Bu milletvekillerinden en çok ilgi çeken ise şüphesiz Mareşal Fevzi Çakmak olmuştur.

Anahtar Kelimeler: TBMM, Birinci Meclis, İkinci Meclis, Kozan, Fevzi Çakmak.

Abstract

With signing of the Armistice of Mudros at the end of First World War, Ottoman Empire was officially defeated. After a short time, its territories started to be occupied according to the armistice terms. On March 16, 1920, the capital city, Istanbul was occupied. One of the first acts of the occupation forces, was to disassemble Meclis-i Mebusan (Ottoman Parliament). Upon this development, Mustafa Kemal declared that a new assembly was to be gathered in Ankara and asked five deputies from each sanjak to be selected for the new assembly. The new assembly, which was formed by the election result, started working on April 23, 1920, with the participation of some elected representatives. A new election was called on April 1, 1923, to renew the assembly, as it completed its duty with the successful conclusion of the War of Independence. The new assembly, which started working in August 1923 after the election was completed, continued to work until 1927. The first of these two assemblies directed the War of Independence successfully and gained independence; the latter declared the Republic of Turkey and put many new reforms in motion.

The basis of the study is the members of these assemblies who represent Kozan and their activities. Kozan was represented by five deputies in the first assembly and by two deputies in the second. Without a doubt, the most interesting one of those deputies is Field Marshall Fevzi Çakmak.

Keywords: Turkish Grand National Assembly, First Assembly, Second Assembly, Kozan, Fevzi Çakmak.

GİRİŞ

Parlamentar sistem Türk siyasal hayatına 1876 Anayasası ile girmiştir. İlk seçimler ise Kanun-ı Esasi gereğince 1877 yılında gerçekleştirilmiştir. Ancak bu seçim, bir seçim yasasına göre değil de yedi maddeden müteşekkil "*Meclis-i Umumi'nin Suret-i İntihabına ve Tayinine Dair Talimat-ı Muvakkate*" göre yapılmıştır (Kılıç, 2011: 28).¹ Fakat bu deneyim çok kısa sürmüş ve meclis, padişah tarafından 28 Haziran 1877 tarihinde

* Yrd.Doç.Dr., Çukurova Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Adana.

¹ "*Meclis-i Umumi'nin Suret-i İntihabına ve Tayinine Dair Talimat-ı Muvakkate*" göre Meclis-i Umumi; Meclis-i Mebusan ve Meclisi Ayan olmak üzere iki ayrı organdan oluşmuştur. Seçimler de sadece Meclis-i Mebusan için yapılmış, Meclis-i Ayan üyeleri ise padişah tarafından atanmıştır. Osmanlı'daki ilk seçim yasası ise 1877 yılında toplanan İkinci Osmanlı Meclis-i Mebusanı tarafından yapılmıştır. Bu yasaya göre her sancak bir seçim çevresi olarak kabul edilmiş, oy vermek için de 25 yaşını doldurmuş olmak, devlete vergi vermek, siyasi suçlu olmamak, seçildiği yerin halkından olmak gibi şartları taşımak gerekmiştir. Güvenir, Murat (1982). "*Seçim Sistemleri ve Ülkemizdeki Uygulama*", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Muammer Aksoy'a Armağan*, Cilt 46, s. 229-231. 1908 yılındaki seçim de bu kanuna göre yapılmıştır. 20 Temmuz 1908 tarihinde ise "*İntihabi Mebusan Kanunu Muvakkati*" hazırlanmıştır. Bu kanun, yapılan küçük değişikliklerle birlikte 1943 yılına kadar uygulanmıştır. Bu doğrultuda 25 Eylül 1912 tarihli değişikliklerle bütün askeri görevlilerin görevlerine devam ettiği müddetçe seçmen olarak dahi olsa seçimlere katılması yasaklanmıştır. Ayrıca Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'nin nüfusunun azlığından dolayı seçmen yaşının yanı sıra bir milletvekilinin seçilebilmesi için gerekli olan seçmen sayısı da düşürülmüştür. Bu bağlamda 3 Nisan 1923 tarihli ve 320 sayılı "*İntihabi Mebusan Kanunu Muvakkatinin Bazı Mevaddını Muaddil Kanun*" ile her 20 bin erkek nüfusun bir milletvekili seçmesi ve 18 yaşını bitiren her erkek Türk'ün seçmen olması kararlaştırılmıştır. İki dereceli seçim sistemini öngören kanun, her 200 seçmen için de bir ikinci seçmen seçilmesini öngörmüştür. Ayrıca ikinci seçmenler için Osmanlı döneminde konulan vergi verme zorunluluğu kaldırılmıştır. Bu düzenlemeyi müteakiben 1923 yılında ikinci bir kanun daha çıkarılmıştır. 19 Aralık 1923 tarihli ve 385 sayılı bu kanun ile askeri personelin seçimin ilanını takip eden on gün içinde istifa etmemesi halinde milletvekili olamayacağı, daha önce seçilmiş olan asker milletvekillerinin ise istifa ederek askeri hizmetlerine geri dönebileceği ya da milletvekillikleri sona erinceye kadar askeri görevlerini bırakacakları ve bu görevlerine milletvekillikleri sona erdikten sonra dönebilecekleri, askerlik görevlerini bırakmadıkları takdirde ise meclis müzakerelerine

feshedilmiştir. Aynı yıl yapılan seçimler sonucunda açılmış olan meclis de padişah tarafından süresiz olarak tatil edilmiştir. Bu dönem II. Meşrutiyet'in ilanına kadar devam etmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte açılan meclis ise Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından kısa bir süre sonra, 21 Aralık 1918 tarihinde padişah tarafından kapatılmıştır. Meclis'in tekrar açılması ise Millî Mücadele'ye muhalif olan Damat Ferit Paşa'nın istifası üzerine yeni hükümeti Ali Rıza Paşa'nın kurması ile mümkün olmuştur. Buna göre, Millî Mücadele'ye yönelik olumlu yaklaşımı ile bilinen Ali Rıza Paşa'nın yeni hükümeti kurmasıyla birlikte hükümet ile Mustafa Kemal arasında görüşmeler yeniden başlamıştır. Bu görüşmeleri müteakiben de Bahriye Nazırı Salih Paşa ile Mustafa Kemal Amasya'da bir araya gelmiştir. 20-22 Ekim 1919 tarihleri arasında gerçekleştirilmiş olan görüşmeler esnasındaki en önemli konulardan birisi seçimlerin bir an önce yapılarak Meclis-i Mebusan'ın açılması hususu olmuştur. Ancak seçimlerin yapılması konusunda mutabakat sağlanmakla birlikte meclisin toplanacağı yer konusu sorun yaratmıştır. Mustafa Kemal güvenlik açısından meclisin İstanbul dışında bir yerde, hükümet ise İstanbul'da toplanmasını istemiştir. Hükümetin ısrarlı tutumundan dolayı da İstanbul'da toplanmasına karar verilmiştir (Kemal Atatürk, 2000: 166-171; Kansu, Cilt 2, 1997: 414-415; Çoker, 1994: 23).² Müteakiben de yurt genelinde seçimlerin yapılmasına başlanmıştır.³

Seçim işleminin tamamlanmasıyla birlikte meclis, 12 Ocak 1920 günü tekrar açılmıştır. Meclisin en önemli icraatı ise "Misak-ı Milli"yi kabul etmek olmuştur (Tansel, 1991: 18-20; Velidedeoğlu, 1990: 10-11; Kocatürk, 1988: 128; Çoker, 1994: 24-25). 28 Ocak günü yapılan gizli oturumda kabul edilen bu kararlar, sonraki dönemde Anadolu milliyetçilerinin amacı haline gelmiş ve uluslararası platformlarda Ankara hükümetinin tezi olarak savunulmuştur. Fakat bu kararlar İtilaf Devletleri açısından büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Bunun üzerine 10 Şubat günü Londra'da toplanan İtilaf Devletleri'nin temsilcileri İstanbul'u resmen işgal etmeye karar vermişlerdir. Bu kararlarını da 16 Mart 1920 günü hayata geçirmişlerdir. Bu esnada Meclis-i Mebusan'a da girerek tutukladıkları milletvekillerini Malta'ya sürgüne göndermişlerdir (Şimşir, 1985). Bu gelişme üzerine çalışması imkânsız hale gelen meclis, 18 Mart günü çalışmalarına ara verme kararı almıştır. Bu kararı, padişahın 11 Nisan 1920 tarihli iradesiyle meclisi feshetmesi takip etmiştir (Güneş, 2009: 53; Kocatürk, 1988: 148).

İstanbul'un işgal edilerek Meclis-i Mebusan'ın basılması Mustafa Kemal'in meclisin İstanbul dışında güvenli bir yerde toplanması konusundaki haklılığını da ortaya çıkarmıştır. Bunun üzerine Mustafa Kemal, Ankara'da Millî iradeye dayanan yeni bir meclisin toplanması için çalışmalara başlamıştır. Bu doğrultuda Temsil Heyeti başkanı sıfatıyla 19 Mart 1920 tarihinde vilâyetlere, müstakil sancaklara ve kolordu komutanlarına bir tamim göndermiştir. Bu tamimde, olağanüstü yetkilere sahip bir meclisin Ankara'da toplanacağını belirterek gerekli hazırlıkların yapılmasını istemiş, ayrıca seçimlerin ne şekilde yapılacağı hususunda da bilgi vermiştir. Buna göre her sancağın bir seçim bölgesi olacağı ve her sancaktan beş milletvekilinin seçileceği belirtilerek seçimlerin onbeş gün içinde yapılarak seçilen isimlerin bildirilmesini istemiştir (Kemal Atatürk, 2000: 287-289; Aslan, 2001: 16-17; Velidedeoğlu, 1990: 12-13; Çoker, 1994: 26-28, 37-38). Yeni seçilecek olan milletvekillerinin yanı sıra Meclis-i Mebusan üyelerinin de istedikleri takdirde Ankara'ya gelerek TBMM'ye katılabilecekleri belirtilmiştir (Aslan, 2001: 16; Cenik, 2005: 47; Demirel, 2014: 74-75).

Mustafa Kemal'in 19 Mart günü yayımlanmış olduğu tamimle birlikte seçim çalışmaları başlamıştır. Bu kapsamda ülke, 66 seçim bölgesine ayrılmıştır. Seçilen milletvekilleri ise nisan ayının başından itibaren Ankara'ya gelmeye başlamıştır. Ankara'ya gelebilen 115 milletvekili ve halkın katılımıyla birlikte de 23 Nisan günü meclisin açılışı gerçekleştirilmiştir. Milletvekili sayısının az olmasında ise bazı yerlerde seçimlerin tamamlanmamış olması önemli bir etken olmuştur (Demirel, 2014: 75, 77). Ancak zaman içerisinde seçimlerin tamamlanmasıyla birlikte bu sayı daha da artmıştır. Bu sırada TBMM'ye katılmaları yönünde çağrı yapılan İstanbul'daki Meclis-i Mebusan üyelerinin bir kısmı da çağrıya uyarak Ankara'ya gelmiştir. Meclis'in 9 Mayıs 1920 tarihinde yapmış olduğu gizli toplantıda ise henüz TBMM'ye katılmamış olan mebusan üyelerine yönelik uygulanacak prosedür belirlenmiştir. Bu bağlamda Celal Bey'in (Bayar) önerisiyle bu kişilerin Heyeti Vekile tarafından meclise takdim edilerek göreve başlamaları esas

katılamayacakları hükmü getirilmiştir. Avcı, Cemal (2000). *III. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Yapısı ve Faaliyetleri (1927-1931)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, s. 17-20.

² Meclisin İstanbul'da açılacağı kesinleşmesi üzerine Mustafa Kemal, İstanbul'a daha yakın olmasından dolayı 27 Aralık 1919 günü Sivas'tan Ankara'ya gelmiştir. Kemal Atatürk (2000). *Nutuk*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, s. 189-191, 228-235; Özgül, Cemil (1989). *Heyeti Temsiliye'nin Ankara'daki Çalışmaları (27 Aralık 1919-23 Nisan 1920)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, s. 44.

³ 1919 seçimleri, 20 Temmuz 1908 tarihli "İntihab-ı Mebusan Kanun-u Muvakkati"ne göre gerçekleştirilmiştir. Buna göre her sancak bir seçim çevresi olarak kabul edilmiş, sancakların çıkaracağı milletvekili sayısı da 50 bin erkek nüfusa bir milletvekili olarak hesaplanmıştır. İki dereceli seçim sisteminin uygulandığı seçimde her 500 erkek nüfus için bir, ikinci seçmen seçilmiştir. Seçme yaşının 25, seçilme yaşının 30 olduğu seçimde Osmanlı tebaası olmayanlar, ecnebi imtiyazına sahip olanlar, Türkçe bilmeyenler, 30 yaşını doldurmamışlar, iflas ile mahkûm olup da iade-i itibar etmemiş olanlar ile su-i ahvalle ünlü olanlar seçme ve seçilme hakkından mahrum olmuşlardır. Demirel, Ahmet (2014). *İlk Meclis'in Vekilleri*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 39-40; Çoker, Fahri (1994). *Türk Parlamento Tarihi (Millî Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923, Cilt 1, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, s. 38-39.*

benimsenmiştir (TBMMGCZ, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 1: 12-20). 2 Haziran 1920 tarihinden itibaren de Meclis-i Mebusan'dan gelenlerin meclise takdimlerine başlanmıştır. Fakat 27 Ekim 1920 tarihinde alınan bir kararla Meclis-i Mebusan'dan gelen üyelerin TBMM'ye kabulü uygulamasına son verilmiştir (TBMMZC, Cilt 5: 183). Ancak bu karardan önce, 31 Temmuz 1920 tarihinde alınan bir kararla Malta'da tutuklu bulunan Meclis-i Mebusan üyeleri de TBMM üyesi sayılmıştır (TBMMZC, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 3: 16-18).

Süreçten de anlaşılacağı üzere meclisin milletvekili sayısı uzun bir süre netleşmemiştir. Bunda, Mustafa Kemal'in 19 Mart 1920 tarihli tamimi gereğince her sancaktan beş milletvekili seçilmesi öngörülürken bazı sancaklarda hiç seçim yapılamaması, bazı sancaklarda öngörülenden daha az sayıda milletvekili seçilmesi ile yeni katılımların devam etmesinin yanı sıra vefat veya istifa edenler nedeniyle sayının sürekli olarak değişmesi önemli bir etken olmuştur. Bunun üzerine Mustafa Kemal, meclisin 24 Nisan 1920 tarihli toplantısında yapmış olduğu konuşmada ayrılan veya meclise hiç katılmayan milletvekillerinin yerine seçim sonucuna göre kendilerinden sonra en çok oy almış kişilerin görev alacağını veya şartlar uygun olduğu takdirde seçimlerin yenileneceğini belirtmiştir. Bu nedenle boşalan üyelikler için bazı yerlerde seçimler yapılırken bazı yerlerde yapılmamıştır (TBMMZC, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 1: 6-7). Nihayet 5 Eylül 1920 tarihli Nisab-ı Müzakere Kanunu ile belirsizlik büyük ölçüde ortadan kalkmış⁴ ve kanundan kısa bir süre sonra uygulamaya giren 27 Ekim 1920 tarihli kararla da meclise yeni katılımlar durdurulmuştur. Bu tarihe kadar ise meclise toplam 437 milletvekili katılmıştır (Demirel, 2014: 79; Çoker, 1994: 39; Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011, 2012: IX).⁵ Fakat bunların da sadece 337'si dönemi tamamlayabilmiştir.⁶

Mustafa Kemal önderliğinde Millî Mücadele'yi gerçekleştirmek amacıyla teşekkül etmiş olan meclisin misyonunu tamamlaması üzerine 1 Nisan 1923 günü seçimlerin yenilenmesine karar verilmiştir. Bu nedenle 16 Nisan günü son toplantısını gerçekleştiren meclis, seçim sonuna kadar çalışmalarına ara vermiştir. Seçim işleminin gerçekleştirilmesini müteakiben oluşan yeni meclis ise 11 Ağustos günü ilk defa toplanmıştır (Öztürk, 1993: 3-9).⁷ Oluşan bu meclis ise 1927 yılına kadar çalışmalarını sürdürmüştür.

Seçim kararının alınmasında ise birinci meclisin misyonunu tamamlaması önemli bir etken olmuştur. Nitekim Millî Mücadele'nin başarıya ulaşmasıyla birlikte meclisteki amaç birlikteliği büyük ölçüde ortadan kalkmış ve bu süreçte yaşanan gelişmelerin de etkisiyle milletvekilleri, Mustafa Kemal'in yanında veya karşısında olanlar olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bunlardan Mustafa Kemal'in yanında olanlar "Birinci Grup", olmayanlar ise "İkinci Grup" olarak adlandırılmıştır.⁸ Seçimlerin yenilenmesi esnasında ise

⁴ Kanunun çıkmasını izleyen birkaç ay içinde meclisin üye sayısına ilişkin belirsizlik büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Buna göre, o güne kadar izinsiz olarak meclise katılmamış olan yeni seçilmiş üyelerin milletvekilliği sona ermiştir. Ayrıca kanunun milletvekilliği ile memurluğun bağdaşmayacağı hükmünü içermesinden dolayı bazı milletvekilleri memurluğu tercih ederek milletvekilliğinden ayrılmıştır. Bunun yanı sıra kanun ile o tarihe kadar sürmekte olan ara seçimlere ilişkin genel esaslar da belirlenmiştir. Bu doğrultuda kanunun ikinci maddesinde, 5 Eylül 1920 tarihinden sonra herhangi bir seçim çevresinde nüfus oranına göre milletvekili sayısı seçim kanununda belirlenen sayının altına düşmedikçe ara seçim yapılmaması esası getirilmiştir. Demirel, *İlk Meclis'in Vekilleri*, s. 77; Güneş, İhsan (2009). *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, s. 76.

⁵ Bunların 419'u 1920, 16'sı 1921, 2'si de 1922 yılında milletvekilliğine hak kazanmıştır. Ayrıca 390'ı meclise katılmış, 47'si ise hiçbir toplantıya katılmamıştır. Demirel, *İlk Meclis'in Vekilleri*, s. 79.

⁶ 437 milletvekilinden 23'ü meclise katılmadan istifa etmiş veya müstafi sayılmış, 18'i meclise katıldıktan sonra ölmüş, 12'si memuriyeti tercih ettiği için milletvekilliğinden ayrılmış, 2'si iki farklı yerden seçildikleri için birini tercih etmiş, 2'sinin milletvekilliği reddedilmiş, 3'ünün milletvekilliği iskat edilmiş, 34'ü meclise hiç katılmamış, 6'sı da meclise katılmadan ölmüştür. *Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011*, (2012), Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Yayını, s. IX; Demirel, *İlk Meclis'in Vekilleri*, s. 79. 66 seçim bölgesinden seçilen 349 milletvekilinden 34'ü TBMM'ye katılmamış, Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nden ise 88 üye TBMM'ye katılmıştır. Çoker, a.g.e., s. 39.

⁷ 1923 seçimiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Güneş, İhsan (1991). "1923 Seçimlerinde Oylar Nasıl Kullanıldı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Muammer Aksoy'a Armağan*, Cilt 46, s. 253-264.

⁸ Birinci Meclis, ideolojik ve siyasi olarak farklı düşüncelere sahip kişilerden meydana gelmiş ise de İstiklâl Harbi'nin başarıya ulaştırılması gibi ortak bir amaç birlikteliği söz konusu olduğundan düşünsel farklılıklar pek gündeme gelmemiştir. Ancak İstiklâl Harbi'nin başarıyla sonuçlandırılmasını müteakiben iç politika ve rejimin temel nitelikleri konularında gerçekleştirilen düzenlemelerle birlikte farklılıklar gündeme gelmeye başlamıştır. Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun kabulü ile birlikte bu ayrışma daha da artmıştır. Çünkü anayasaya göre Mustafa Kemal, hem yasama hem de yürütmenin başı durumundaydı. Bunun yanı sıra mevcut kanun uyarınca Mustafa Kemal'in birlikte çalışmayı arzulamadığı bazı kişilerin vekil seçilmesi üzerine İcra Vekillerinin Seçim Şekline Dair Kanun'da değişiklik yapılarak vekillerin meclis üyeleri arasından doğrudan seçilmesi esnasında vazgeçilerek Meclis Başkanının gösterdiği adaylar arasından seçilmesine başlanmıştır. Mustafa Kemal'in birtakım yetkileri şahsında toplamaya başlamasına neden olan bu durum, milletvekilleri arasındaki ayrışmayı daha da derinleştirmiştir. Buna bağlı olarak da meclisin çalışmaları sırasında zaman zaman tikanmalar meydana gelmeye başlamıştır. Bunun üzerine Mustafa Kemal, kendisine yakın milletvekilleri ile görüşerek Sivas Kongresi'nde kurulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin meclis grubunu oluşturma yoluna gitmiş ve 10 Mayıs 1921 tarihinde de "Birinci Grup" olarak adlandırılan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Grubu'nu kurmuştur. Ancak grup oluşturulurken bazı milletvekilleri dışarıda bırakılmıştır. Bu milletvekilleri ise kendilerinin de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden geldiklerini dile getirerek bu duruma tepki göstermişlerdir. Bu milletvekillerinin bir kısmı kısa bir süre sonra, İkinci Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Grubu, ya da başka bir ifade ile "İkinci Grup"u kurmuşlardır. Bu gruplardan birincisinin liderliğini Mustafa Kemal yaparken, İkinci Grup'ta liderden ziyade Hüseyin Avni (Ulaş), Ali Şükrü ve Selahattin Bey gibi etkili isimler söz konusu olmuştur. Birinci Grup'un kurulduğu 10 Mayıs 1921 tarihinden İkinci Grup'un kurulduğu 1922 Temmuzuna kadar geçen dönemde iktidar yanlısı milletvekilleriyle örgütsüz milletvekilleri bazı temel konularda sürekli çatışmışlardır. İkinci Grup'un örgütlü muhalefet halini almasına da neden olan bu konular şunlardır: Heyet-i Vekile'nin görev ve sorumlulukları, meclis

İkinci Grup üyeleri tasfiye edilerek ortak amaca sahip bireylerden müteşekkil yeni bir meclis oluşturulmaya çalışılmıştır.⁹ Bu nedenle Mustafa Kemal, seçim kararı alınmasından kısa bir süre sonra “*Dokuz Umde*”yi yayınlamıştır. Seçimde de bu umdeleri benimsemiş bireylerin seçilmesine özen gösterilmiştir. İkinci meclisin açılmasıyla birlikte birinci mecliste yer alan Birinci Grup üyeleri, 9 Eylül 1923 tarihinde Halk Fırkası’nı kurmuşlardır (Goloğlu, 1972: 227; Uyar, 2012: 63). Fırka ile birlikte yapılmak istenen inkılâplar da daha kısa sürede hayata geçirilmiştir.

Gerek birinci mecliste gerekse ikinci mecliste milletvekillerince temsil edilen yerlerden birisi de Kozan’dır. Buna göre Kozan’ı birinci mecliste Dr. Mustafa Elvan Bey (Cantekin), Fevzi Bey (Çakmak), Dr. Takiyettin Fikret Bey (Onuralp), Hüseyin Bey (Çelik) ve Reşit Paşa (Ronabar), ikinci mecliste ise Ali Şadi Bey (Çelik) ile Ali Saip Bey (Ursavaş) temsil etmiştir. Ancak milletvekillerine bakıldığında ilk dönem milletvekillerinden Hüseyin Bey (Çelik) ile ikinci dönem milletvekillerinden Ali Şadi Bey (Çelik) hariç diğerlerinin tamamının başka vilâyet doğumlu olduğu görülmektedir.¹⁰

I. BİRİNCİ DÖNEM TBMM’DEKİ KOZAN MİLLETVEKİLLERİ VE MECLİS’TEKİ FAALİYETLERİ

1920-1923 yılları arasında faaliyet göstermiş olan birinci mecliste Kozan’ı Dr. Mustafa Elvan Bey (Cantekin), Fevzi Bey (Çakmak), Dr. Takiyettin Fikret Bey (Onuralp), Hüseyin Bey (Çelik), ve Reşit Paşa (Ronabar) temsil etmiştir. Adı geçen milletvekillerinin özgeçmişi ve meclisteki faaliyetleri ise şu şekilde olmuştur.

Dr. Mustafa Elvan Bey (Cantekin)

Hayatı

1878 yılında Çorum’da doğmuştur. İlk ve orta öğrenimini Çorum ve Şam’da tamamlamıştır. 1893 yılında Askeri Tıbbiye’ye girmiştir. Ancak bir süre sonra II. Abdülhamit yönetimine karşı olan eylemlerinden dolayı tutuklanmıştır. Yapılan yargılama neticesinde kürek cezası ile mahkûmiyetine ve okuldan atılmasına karar verilmiştir (Çoker, 1994: 111). Kürek cezasını İstanbul Umum Hapishanesi’nde tamamladıktan sonra 22 Mart 1903 tarihinde Şam’a sürgün edilmiştir. Şam’da Mustafa Kemal ile tanışmış ve Vatan ve Hürriyet Cemiyeti’nin kurulmasına katkıda bulunmuştur. II. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte İstanbul’a dönerek yarım kalan tıp eğitimini tamamlamış ve tabip yüzbaşı rütbesiyle 11 Haziran 1909 tarihinde mezun olmuş (Özata, 2007: 276; Demirel, 2014: 251), müteakiben de Bağdat’a atanmıştır. 30 Temmuz 1914 tarihinde askerlikten istifa etmiştir. Fakat Birinci Dünya Savaşı’nın başlaması üzerine tekrar askere alınmıştır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Ankara, İstanbul, Çanakkale, Haydarpaşa ve Afyon Hastanelerinde baştabip olarak görev yapmıştır. 15 Aralık 1915 tarihinde terhis olarak İstanbul’a dönmüş, bir süre serbest çalıştıktan sonra Millî Mücadele’ye katılmak üzere Ankara’ya gelmiştir. I. Dönem TBMM’de Kozan, II.-VIII. Dönem TBMM’de ise Çorum milletvekili olarak yer almıştır. 4 çocuk babası olup 21 Ekim 1955 tarihinde vefat etmiştir (Çoker, 1994: 112, 685; Demirel, 2014: 251; TBMM Albümü (1920-2010), Cilt 1: 45, 89, 144, 196, 252, 318, 386, 461).

Meclisteki Faaliyetleri

• Kozan’a bağlı Kars kazasını¹¹ temsilen yer aldığı I. Dönem TBMM’de millî eğitim, iktisat, bütçe, sağlık ve sosyal yardım ile kitaplık komisyonlarında görev yapmıştır. Ayrıca çeşitli konularla ilgili kanun teklifinde bulunduğu gibi birçok defa da söz almıştır. Dr. Mustafa Elvan Bey’in vermiş olduğu tahrir ve kanunlar şunlardır:

• İktisadiyatın tekâmülü hakkında bir kanun teklifi vermiştir. İktisat komisyonuna havale edilen teklif (TBMMZC, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 5: 260; 1. Devre, 2. İctima, Cilt 10: 53) yapılan inceleme neticesinde reddedilmiştir (TBMMZC, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 10: 340).

• Bazı arkadaşlarıyla birlikte içtimai umumilerin haftada üç güne hasırına dair tahrir vermiştir (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 21: 199).

• Maarif teşkilatına dair kanun teklifinde bulunmuştur. Ancak teklifi maarif encümeni tarafından kabul edilmemiştir (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 23: 185, 193).

• Bazı arkadaşlarıyla birlikte Belediye Reisi İntihabı Hakkındaki Kanun’un tefsiri lüzumuna dair tahrir vermiştir (TBMMZC, 1. Devre, 4. İctima, Cilt 28: 366; 1. Devre, 4. İctima, Cilt 29: 19).

üstünlüğü, Başkumandanlık Kanunu ile başkumandana verilen olağanüstü yetkiler, vekil seçimlerinde aday gösterilme usulü, meclis başkanlık divanının tarafsızlığı ile İstiklal Mahkemeleri ile temel hak ve özgürlüklerdir. Konuyla ilgili ayrıntılı için bkz. Demirel, Ahmet (2014). *İlk Meclis’in Vekilleri*, İstanbul: İletişim Yayınları; Demirel, Ahmet (2015). *Birinci Meclis’te Muhalefet, İkinci Grup*, İstanbul: İletişim Yayınları; Güneş, a.g.e., s. 197-214.

⁹ 334 milletvekilinden oluşan ikinci meclisin 125 üyesi birinci mecliste de görev yapmıştır. Avcı, a.g.e., s. 11.

¹⁰ Birinci meclisi oluşturan milletvekillerinden % 56.7’si doğduğu yerden, % 42’si ise doğduğu yerlerin dışından seçilmiştir. Güneş, a.g.e., s. 121.

¹¹ Osmanlı döneminde “*Kars-ı Zülkadriye*”, “*Kars Pazarı*” ve “*Kars*” adlarıyla anılan ve kurulduğu 1865 yılından itibaren Kozan sancağına bağlı olarak idare olunan kazanın adı 1928 yılında Kadirli olarak değiştirilmiştir. *İdare* (1928), s. 10; Akyiğit, Mehmet (2000). *Kadirli*, s. 9-61.

Dr. Mustafa Elvan'ın görüş beyan ettiği mazbatalar, takrirler, kanunlar, layihalar, tezkereler ise şunlardır:

- Ticaret Vergisi Kanunu layihası ve kavanini maliye ve muvazene-i maliye encümenleri mazbataları (TBMMZC, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 6: 320, 328).
- Teşkilat-ı Esasiye Kanunu layihası ve encümeni mahsus mazbatası (TBMMZC, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 6: 376).
- Maden ameleli hakkında kanun layihası ve iktisat, sıhhiye ve adliye encümenleri mazbataları (TBMMZC, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 12: 174).
- Müdafaa-i millîye encümeninin malulini guzâtın terfihleri hakkında kanun teklifi ve muvazene-i maliye encümeni mazbatası (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 18: 157; 1. Devre, 3. İctima, Cilt 22: 309).
- İdare-i Kurra ve Nevahi Kanunu layihası ve dâhiliye encümeni mazbatası (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 18: 314; 1. Devre, 3. İctima, Cilt 20: 421; 1. Devre, 3. İctima, Cilt 21: 111, 116, 128; 1. Devre, 3. İctima, Cilt 24: 40; 1. Devre, 3. İctima, Cilt 26: 89).
- Hariçten ithal edilecek bazı mevadda istihlak resmi zammı hakkında kanun layihası ve kavanini maliye ve muvazene-i maliye encümenleri mazbataları (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 19: 159).
- Merakibi bahriyeden alınacak rüsum hakkında kanun layihası ile Tedariki Vesaiti Nakliye-i Bahriye Kanunu'na müzeyyel kanun layihası ve kavanini maliye ve muvazene-i maliye encümenleri mazbataları (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 19: 180).
- Muafiyeti askeriye vergisi hakkında kanun layihası ve kavanini maliye, muvazene-i maliye ve müdafaa-i millîye encümenleri mazbataları (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 19: 479).
- Ziraat Bankası 1338 senesi bütçesi (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 21: 238).
- 1338 senesi maliye vekâleti bütçesi (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 22: 240).
- 1338 senesi sıhhiye vekâleti bütçesi (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 22: 551; 1. Devre, 3. İctima, Cilt 24: 101, 106).
- Eşkıyaya yataklık maddesinden mahkûm Hacı Hatiboğlu Osman'ın bakiye-i müddeti cezaiyesinin affına dair kanun layihası ve adliye encümeni mazbatası (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 23: 17-18).
- Keskin Hastanesi hesap memuru Cemal Efendi'nin affı hakkındaki istida encümeni mazbatasına dair adliye encümeni mazbatası (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 23: 37).
- Karahisarı Sahib mebusu Ali ve İstanbul Mebusu Ali Rıza Beylerin harb malullerinin terfihi için bir kanun ihzar etmek üzere bir komisyon teşkiline dair takrirleri (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 23: 338).
- Ziyet Eşyasının Men'i Duhulü Hakkındaki Kanun'un tadiline dair kanun layihası ve muvazene-i maliye encümeni mazbatası (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 23: 386).
- Malatya mebusu Lütfi Bey ile rüfekasının azayı kiram harcırahlarına dair kanun teklifi ve Kavanin ve Muvazene-i Maliye ve Kanunu esasi encümenleri mazbataları (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 23: 400).
- Memurin ve mütekaidinin terfihleri için bir kanun ihzar etmek üzere bir encümen-i mahsus teşkiline dair takrir (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 24: 4).
- Kütahya mebusu Ragıb Bey'in ziraat makinalarında istimal edilmek üzere hariçten celbolunacak benzin, benzol, mazot, maden kömürü ile makine yağları, damızlık ve çift hayvanatı vesairenin gümrük resminden muafiyetine dair kanun teklifi ve muvazene-i maliye ve iktisat encümenleri mazbataları (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 24: 77, 79; 1. Devre, 3. İctima, Cilt 26: 488; 1. Devre, 3. İctima, Cilt 27: 322, 327).
- 1338 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu layihası (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 24: 174, 179).
- Devairi Belediye Rüesasının Sureti İntihabına Dair Kanun (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 24: 244).
- Bolu mebusu Dr. Fuad Bey ile arkadaşlarının Himaye-i Etfal Cemiyeti'nden posta ve telgraf ücreti alınmamasına dair kanun teklifi ve kavanini maliye ve muvazene-i maliye encümenleri mazbataları (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 24: 444).
- Müteakit mülazım Hasan Efendi'ye maaş itası icab edip etmeyeceğinin tefsiren halline dair İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti tezkeresi ve kavanini maliye encümeni mazbatası (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 24: 510).
- Şimendifer Tarifesinin Tenzili Hakkındaki Kanun'un tefsirine dair İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti tezkeresi muvazene-i maliye, nafıa ve iktisat encümenleri mazbataları (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 24: 510).
- Amasya Müdde-i Umumisi Süleyman Efendi'nin affı hakkında kanun layihası ve adliye encümeni mazbatası (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 25: 291).

- Memaliki metrukede emvali gayrimenkulesi bulunanların haklarının sirayet edilmesine dair takriri (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 25: 466).
 - İstanbul Hapishanesinde mahpus bulunan Ali Başo'nun bakıye-i müddeti cezaiyesinin affına dair kanun layihası ve adliye encümeni mazbatası (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 26: 24).
 - Hariçten ithal edilecek hayvanatı bakariye ve feresiyenin gümrük resminden muafiyetine dair kanun layihası ile Kütahya mebusu Ragıb Bey'in ziraat makinalarında istimal edilmek üzere hariçten celbolunacak benzin, petrol, mazot, maden kömürü ile makina yağı, damızlık ve çift hayvanatı vesairenin gümrük resminden muafiyetine dair kanun teklifi ve muvazene-i maliye ve iktisat encümenleri mazbataları (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 26: 488; 1. Devre, 3. İctima, Cilt 27: 322, 327).
 - Yenigün Gazetesi'nde intişar eden bir makale hakkında TBMM riyaseti saniyesi tezkeresi (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 27: 48).
 - Jandarma Efrat ve Küçük Zabitanın Tezyidi Muhassesatı Hakkında Kanun (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 27: 89).
 - 9 Kânunuevvel 1338 Tarihli İstanbul Avans Kanunu'na müzeyyel kanun (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 27: 298).
 - Kütüphane encümeninin nizamname-i dâhilinin kütüphaneye müteallik bir maddesinin tadiline dair kanun teklifi (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 27: 357).
 - 1339 senesi bütçesinin tasdikine kadar 3 ay için 30 küsur milyon lira avans itasına dair kanun layihası ve muvazene-i maliye encümeni mazbatası (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 27: 528, 538).
 - Havalı-i şarkıye muhacirlerinin memleketlerine sevk ve iadeleri ve harb dolayısıyla harab olmuş meskenlerinin inşası için Sıhhiye ve Maliye Vekâletlerinin 1338 senesi bütçelerine tahsisat ilavesine dair kanun layihası ve muvazene-i maliye encümeni mazbatası (TBMMZC, 1. Devre, 4. İctima, Cilt 28: 299).
- Dr. Mustafa Elvan Bey (Cantekin) TBMM'deki gizli görüşmeler sırasında da birçok defa söz almıştır. Bu bağlamda söz almış olduğu hususlar şunlardır:

- Başkumandanlık Müddetinin 5 Mayıs 1338 Tarihinden İtibaren 3 Ay Daha Temdidine Dair Kanun (TBMMGCZ, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 3: 316).
- İtalya'dan mübayaa edilen şimendifer ve malzeme hakkında Vehbi Bey'in nafia vekilinden suali ve bu mevzuda mübayaa heyeti azalarının izahatı (TBMMGCZ, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 3: 503).
- Yeni bir İstiklâl Mahkemesi teşkiline dair İcra Vekilleri Heyeti tezkeresi (TBMMGCZ, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 3: 619).
- Erzincan mebusu Hüseyin Bey ve rüfekası ile Bursa mebusu Hacı Şükrü Bey'in İstanbul ahvaline ve Refet Paşa'nın harekâtına dair İcra Vekilleri Heyeti Reisi ile hariciye, dâhiliye ve maliye vekillerinden istizah takriri (TBMMGCZ, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 3: 1114).
- Londra Konferansı'nda bulunan Hariciye Vekili İsmet Paşa'ya gönderilen anlaşma esaslarını muhtevi cevap (TBMMGCZ, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 3: 1268).

Bunların yanı sıra Dr. Mustafa Elvan Bey ile ilgili iki önemli husus daha vardır. Bunlardan birincisi Saruhan milletvekili İbrahim Süreyya Yiğit ile birlikte Anadolu Demiryollarının yedek eşyasını satın almak üzere nafia vekâleti tarafından İtalya'ya gönderilmesidir. Ancak bu görevlendirme, İsmail Fazıl Paşa'nın (Cebesoy) nafia vekilliğinden düşürülmesine neden olmuştur.¹² İkincisi ise 1922 Nisanında Mustafa Kemal Paşa tarafından Trabzon milletvekili Hasan Saka, Saruhan milletvekili Mahmut Celal Bayar ile birlikte iktisat vekilliğine aday gösterilmesidir.¹³ Fakat ilk oylama sonucunda adaylardan hiçbirisi seçilmek için gerekli oyu alamamış, 11 Mayıs günü tekrarlanan üçüncü oylama sonucunda ise Hasan Saka nafia vekilliğine seçilmiştir.¹⁴

¹² Karahisar-ı Sahip milletvekili Mehmet Şükrü Bey (Koç) ile Saruhan milletvekili İbrahim Süreyya Yiğit, Mustafa Cantekin'in Anadolu Demiryollarının yedek eşyasını satın almak üzere nafia vekâleti tarafından İtalya'ya gönderildiğini, ancak bu görevlendirilme için gerekli izin kararının meclisten geçmediğini, durumun bir Başkanlık Divanı tezkeresiyle tebliğ edilerek TBMM'nin bir oldubitti ile karşı karşıya bırakıldığını ve eşyaları satın almak üzere uzmanların yanı sıra milletvekillerinin görevlendirilmiş olmasının bütçe açığının önemli düzeyde olduğu bir dönemde tasarruf yoluna gidilmesi gerekirken savurganlık manasına geldiğini belirterek milletvekillerinin görevlendirilmesini meclis gündemine taşıyarak İsmail Fazıl Paşa (Cebesoy) hakkında gensoru önergesi vermişlerdir. Oylama sonucunda İsmail Fazıl Paşa Nafia Vekilliğinden düşürülmüştür. *TBMMZC*, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 7: 11-18; Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet*, s. 310.

¹³ 22 Nisan 1922 tarihinde Karahisar-ı Sahip milletvekili İsmail Şükrü Bey (Çelikalay), İktisat Vekili Sırrı Bellioğlu hakkında 11 maddeden oluşan bir gensoru önergesi vermiştir. *TBMMZC*, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 19: 347-348; Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet*, s. 340. Uzun tartışmalardan sonra yapılan oylamalar neticesinde Sırrı Bey İktisat Vekilliğinden düşürülmüştür. *TBMMZC*, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 19: 423-433; Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet*, s. 344.

¹⁴ Mahmut Celal Bey, Hasan Bey'i desteklediğini belirterek adaylıktan çekilmiştir. 169 milletvekilinin iştirakiyle yapılmış olan oylama da Hasan Bey'e 57, Celal Bey'e 25 oy çıkmış, 84 milletvekili çekimser kalmış, kalan 3 oy ise Mustafa Cantekin'e veya diğer aday/adaylara çıkmıştır. *TBMMZC*, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 19: 441-442; Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet*, s. 344. Ancak seçilmek için gerekli salt çoğunluk sağlanamadığı için 9 Mayıs günü yeniden oylama yapılmıştır. 188 kişinin katıldığı oylama sonucunda Trabzon milletvekili Hasan Saka'ya 69, Saruhan milletvekili Mahmut Celal Bayar'a 55 oy çıkmış, 59 kişi de çekimser kalmıştır. *TBMMZC*, 1.

Mustafa Bey'in meclisteki en dikkat çeken faaliyetlerinden birisi arkadaşlarıyla birlikte içtimalı umumilerin haftada üç güne hasrına dair vermiş olduğu takrirdir. Takrire gerekçe olarak heyeti umumiyeye hazırlanmış olan kanunların arz edilmesi ve işlerin süratli ve kolay bir şekilde sonuçlanması hususunda encümenlerin faaliyet imkânını artırmak istenmesi olarak dile getirilmiştir.

Mustafa Bey'in mecliste yapmış olduğu konuşmalara bakıldığında ise en ilgi çekici olanının ithal edilecek olan benzin, benzol, mazot, maden kömürü ile makine yağları, damızlık ve çift hayvanatının gümrük resminden muafiyetine dair kanun teklifiyle ilgili konuşma olduğu görülmektedir. Mustafa Bey konuşmasında makine ve traktöre şiddetle taraftar olduğunu ancak bu hususa dair düzenleme yapılırken ülkenin toplumsal yapısının da dikkate alınması gerektiğini belirterek Anadolu insanının az bir kesiminin her türlü servete sahip olduğunu ve rahat bir şekilde yaşadığını, buna karşın nüfusun ekseriyetinin ekmeğe muhtaç bir vaziyette ve aç bir şekilde hayatını idame ettirmeye çalıştığını dile getirmiştir. Mustafa Bey bu düşünceleriyle toplumsal menfaate dikkat çekerek ithal edilecek olan makinenin ortak kullanıma haiz olup olmayacağı hususunun önem arz ettiğini ve bu durumun toplumsal bir kalkınmayı işaret edeceğini, aksi takdirde sadece bireysel menfaat için getirilen bir makinenin zengini daha zengin yapacağını ve toplumsal yapıyı daha da bozacağını belirterek bu tarz ithalata gümrük muafiyeti sağlanmaması gerektiğini ifade etmiştir.

Mustafa Bey'in gümrük muafiyeti hususundaki değerlendirmelerine bakıldığı zaman Anadolu insanının içinde bulunduğu yaşam şartları ile toplumsal birlik ve bütünlüğü esas aldığı görülmektedir. Bu durum şüphesiz sonra İstiklâl Harbi ile siyasi bağımsızlığını kazanmış olan Türk milletinin iktisadi bağımsızlığını kazanması noktasında olduğu kadar toplumsal birlik ve beraberliği sağlaması ve ülkenin kısa sürede kalkınabilmesi açısından da büyük önem arz etmiştir.

Fevzi Bey (Çakmak)

Hayatı

12 Ocak 1876 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. Eğitimini, Rumeli Kavağı Mahalle Mektebi, Sarıyer Hayriye Okulu, Selanik Rüştiyesi, İstanbul Soğukçeşme Askeri Rüştiyesi, Kuleli Askeri Lisesi ve Kara Harp Okulu'nda tamamlamıştır. 29 Nisan 1893 tarihinde girdiği Kara Harp Okulu'ndan 28 Ocak 1896 tarihinde teğmen rütbesiyle mezun olmuştur. Müteakiben kurmay sınıflarına devam hakkı kazanmış ve 25 Aralık 1898 tarihinde kurmay yüzbaşı olarak Harp Akademisi'ni bitirmiştir. Mezuniyet sonrasında önce Genelkurmay dördüncü şubeye, 11 Nisan 1899 tarihinde de Üçüncü Ordu Metroviçe Tümeni Kurmay Başkanlığı'na atanmıştır. 6 Şubat 1901 tarihinde kolağası (kıdemli yüzbaşı), 20 Nisan 1902 tarihinde kurmay binbaşı, 19 Temmuz 1906 tarihinde kurmay yarbay, 17 Aralık 1907 tarihinde de kurmay albay olmuştur. 29 Aralık 1908 tarihinde Taşlıca Mutasarrıfı ve 35. Tugay Komutanı olarak atanmıştır. Ancak 7 Ağustos 1909 tarihinde çıkarılan Tasfiye-i Rütbe Kanunu gereğince rütbesi binbaşılığa indirilmiştir (Çoker, 1994: 686; Tokar, 2009: 129-130).

27 Nisan 1910 tarihinde Taşlıca Mutasarrıflığı uhdesinde kalmak üzere geçici olarak Mürettep Kosova Kolordusu Karargâhı'nda görevlendirilmiş, 27 Temmuz 1910 tarihinde de Mürettep Kosova Kolordusu Kurmay Başkanlığı'na atanmıştır. 29 Eylül 1910 tarihinde tekrar kurmay yarbay olmuştur. 15 Ocak 1911 tarihinde Genelkurmay Beşinci Şube Müdürlüğü'ne, 18 Nisan 1911 tarihinde İşkodra Kolordusu'na, 2 Ekim 1911 tarihinde Batı Ordusu Komutanlığı Kurmay Başkanlığı'na, 3 Temmuz 1912 tarihinde Yakova Tümen Komutanlığı'na, 6 Ağustos 1912 tarihinde Kosova Kuvâyi Umumiye Komutanlığı Kurmay Başkanlığı'na, 29 Eylül 1912 tarihinde Vardar Ordusu Komutanlığı Harekât Şube Müdürlüğü'ne, 2 Ağustos 1923 tarihinde Ankara Redif Tümeni Komutanlığı'na ve 6 Kasım 1913 tarihinde 2. Nizamiye Tümeni Komutanlığı'na atanmış, 24 Kasım 1913 tarihinde de tekrar kurmay albaylığa terfi etmiştir. 22 Aralık 1914 tarihinde 5. Kolordu Komutanlığı'na getirilmiş ve 2 Mart 1915 tarihinde mirliya (tümgeneral) olmuştur. 13 Temmuz 1915 tarihinde Beşinci Kolordu ile Çanakkale Cephesi'ne katılmıştır. 10 Aralık 1915 tarihinde Albay Mustafa Kemal'in rahatsızlığı nedeniyle vekâleten Anafartalar Grubu Komutanlığı görevini üstlenmiş, 19 Nisan 1916 tarihinde Doğu Cephesi'ne Üçüncü Mıntıka Komutanı, 7 Eylül 1916 tarihinde 2. Kafkas Kolordu Komutanı, 5 Temmuz 1917 tarihinde 2. Ordu Komutanı, 9 Ekim 1917 tarihinde de 7. Ordu Komutanı olarak atanmıştır. 28 Temmuz 1918 tarihinde ferik (korgeneral) olmuştur. 24 Aralık 1918 tarihinde Erkan-ı Harbiye Umumiye Riyasetine, 14 Mayıs 1919 tarihinde 1. Ordu Müfettişliği'ne atanmış, 3 Kasım 1919 tarihinde de Anadolu'daki komutan ve subayların durumunu tahkik için gönderilecek nasihat heyetinde yer almıştır. 3 Şubat 1920 tarihinde Harbiye Nazırlığı'na atanmış ise de Sadrazam Ali Rıza Paşa'nın 3 Mart 1920 tarihinde istifasıyla açığa alınmıştır. Fakat 8 Mart 1920 tarihinde kurulmuş olan Salih Paşa kabinesinde tekrar Harbiye Nazırı olmuş, ancak kabinenin 8 Nisan 1920 tarihinde çekilmesiyle birlikte görevi sona

Devre, 3. İctima, Cilt 20: 6; Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet*, s. 347-348. Bu oylama sonucuna göre de adaylardan hiçbirisi seçilmek için gerekli oyu alamamıştır. Bunun üzerine 201 milletvekilinin katılımı ile 11 Mayıs günü tekrarlanan oylama sonucunda Trabzon Milletvekili Hasan Saka 106 oy alarak Nafia Vekili seçilmiştir. *TBMMZC*, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 20: 25; Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet*, s. 348.

ermiştir. Bunun üzerine 27 Nisan 1920 tarihinde Ankara'ya gelmiş ve I. Dönem TBMM'de Kozan milletvekili olarak yer almıştır.¹⁵ 3 Mayıs 1920 tarihinde Müdafaa-i Milliye Vekilliği ile İcra Vekilleri Heyeti Reisliğine, bunlara ilave olarak da 9 Kasım 1920 tarihinde Erkânı Harbiye-i Umumiye Vekilliğine, 24 Ocak 1921 tarihinde ise tekrar İcra Vekilleri Heyeti Reisliğine seçilmiştir (Ökse, 1983: 57; Baycan, 1989: 180-181; Çoker, 1994: 686-687; Aslan, 2001: 150; TBMM Albümü (1920-2010), Cilt 1: 45; Toker, 2009: 131-132). 3 Nisan 1921 tarihinde ise birinci ferikliğe (orgeneral) terfi etmiştir.¹⁶ 5 Ağustos 1921 tarihinde Müdafaa-i Milliye Vekilliği görevinden ayrılarak asaleten Erkânı Harbiye-i Umumiye Vekili olmuştur (TBMMZC, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 10: 301-306; 1. Devre, 2. İctima, Cilt 10: 318; Çoker, 1994: 686-687; Aslan, 2001: 150; TBMM Albümü (1920-2010), Cilt 1: 474). 10 Temmuz 1922 tarihinde ise İcra Vekilleri Heyeti Reisliğinden ayrılarak Büyük Taarruzun hazırlıklarıyla ilgilenmek üzere cepheye gitmiştir (Ökse, 1983: 57-58). 3 Mart 1924 tarihinde atandığı Genelkurmay Başkanlığı görevini ise yaş haddinden emekliye ayırdığı 12 Ocak 1944 tarihine kadar sürdürmüştür (Ökse, 1983: 58; Baycan, 1989: 181; Çoker, 1994: 687-688; Özdemir, 2007: 119; Toker, 2009: 132). Emekliye ayrıldıktan sonra Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) tarafından teklif edilen milletvekilliği adaylığı önerilerini kabul etmemiştir (Karpaz, 1996: 141; Yeşil, 2001: 84; Hale, 1996: 87). 1946 seçimlerinde ise Demokrat Parti (DP) adayı olarak seçime girmiş ve milletvekili olmaya hak kazanmıştır (Ökse, 1983: 58; TBMM Albümü (1920-2010), Cilt 1: 474; Toker, 2009: 133).¹⁷ Seçimleri müteakiben yapılan cumhurbaşkanlığı seçiminde de DP'nin adayı olarak açıklanmış, ancak mecliste çoğunluğun CHP'de olmasından dolayı seçilememiştir.¹⁸

DP'nin kurucuları ile yaşadığı fikir ayrılığından dolayı Enis Akaygen, Hikmet Bayur, Kenan Öner, Mustafa Kentli, Osman Bölükbaşı, Osman Nuri Köni ve General Sadık Aldoğan ile birlikte DP'den ayrılarak 20 Temmuz 1948 tarihinde Millet Partisi'ni kurmuştur. Partinin genel başkanı Hikmet Bayur, kendisi ise fahri başkan olmuştur (Tunaya, 1952: 713; Ökse, 1983: 58; Karpaz, 1996: 179-187; Yeşil, 2001: 175; Toker, 2009: 133). Ancak parti, kurucu ve yöneticilerin yaşlı ve her şeye itiraz eden görüntüleri ile seçimden yaklaşık bir ay önce, 10 Nisan 1950 tarihinde Fevzi Çakmak'ın ölmesinden dolayı siyasi olarak pek bir varlık gösterememiştir (Karpaz, 1996: 199-202; Yücel, 2006: 33). Nitekim yirmi iki vilayette girilen seçimde de sadece Kırşehir'den Osman Bölükbaşı milletvekili seçilmiştir (Yeşil, 2001: 176).

Başarılı bir asker olan Fevzi Çakmak, mesleki başarılarından dolayı 23 Ocak 1900 tarihinde Gümüş İmtiyaz Nişanı, 22 Ağustos 1900 tarihinde Beşinci Dereceden Mecidi Nişanı, 17 Temmuz 1906 tarihinde Dördüncü Dereceden Osmanî Nişanı, 1915 Temmuzunda Harp Madalyası, 14 Kasım 1915 tarihinde Muharebe Gümüş İmtiyaz Madalyası, 26 Aralık 1915 tarihinde Alman İmparatorluğu'nun İkinci Demir Salıp Nişanı, 21 Ekim 1916 tarihinde Alman Harp Madalyası ile Avusturya-Macaristan İkinci Sınıf Meziyeti Askeriye Salıp Nişanı, 11 Kasım 1916 tarihinde Muharebe Altın İmtiyaz Madalyası, 23 Eylül 1917 tarihinde İkinci Dereceden Kılıçlı Osmanî Nişanı, 7 Aralık 1917 tarihinde Birinci Rütbeden Kılıçlı Mecidi Nişanı, 25 Şubat 1918 tarihinde Alman Birinci Dereceden Kron de Prus Nişanı ve 1918 Haziranında Croix de Fer Nişanı ile İstiklâl Harbi'ndeki üstün hizmetlerinden dolayı Kırmızı Yeşil Şeritli İstiklâl Madalyası ile ödüllendirilmiştir (Baycan, 1989: 179; Toker, 2009: 133).¹⁹ Ayrıca Büyük Taarruzun hazırlanması ve icrasındaki hizmetlerinden dolayı da 31 Ağustos 1922 tarihinde mareşalliğe terfi ettirilmiştir (Çoker, 1994: 686-687; Toker, 2009: 130).

Meclisteki Faaliyetleri

I. TBMM'ye hem Gebze hem de Kozan'dan milletvekili seçilmiştir.²⁰ Ancak Kozan milletvekilliğini tercih ederek Feke kazasını temsilen mecliste yer almıştır. 3 Mayıs 1920 tarihinde Müdafaa-i Milliye Vekilliği (TBMMZC, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 1: 198) ile İcra Vekilleri Heyeti Reisliğine (Ökse, 1983: 57; Çoker, 1994:

¹⁵ 14 Ağustos 1923 tarihine kadar Kozan milletvekili, bu tarihten 31 Ekim 1924 tarihine kadar da İstanbul milletvekili olarak görev yapmıştır. Baycan, Nusret (1989). "Mareşal Fevzi Çakmak", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 16 (Kasım), s. 181; Ökse, Necati-Baycan, Nusret-Sakaryalı, Salih (1983). *Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, s. 58; Toker, Hülya-Aslan, Nurcan (2009). *Birinci Dünya Savaşına Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, Cilt 2, Ankara: Genelkurmay Basımevi, s. 132.

¹⁶ İstanbul milletvekili Neşat Bey ve arkadaşlarının Fevzi Paşa'nın rütbesinin bir derece yükseltilmesi için meclise sundukları tasarının kabul edilmesi üzerine Fevzi Paşa orgeneralliğe, Başkomutanlık Meydan Muharebesi'nin kazanılmasından sonra da Mustafa Kemal'in isteği üzerine mareşalliğe terfi ettirilmiştir. *TBMMZC*, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 9: 328.

¹⁷ Ankara, İstanbul, İzmir ve Erzurum'dan aday gösterilmiş, ancak İstanbul'dan milletvekili seçilmiştir. Yeşil, Ahmet (2001). *Türkiye'de Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 87.

¹⁸ Seçim sonucunda 59 oy almıştır. Yeşil, a.g.e., s. 91. Fevzi Çakmak, 17 Ekim 1946 tarihinde İstanbul'da kurulmuş olan İnsan Hakları Derneği'nin de kurucuları arasında yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tevetoğlu, Fethi (1967). *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, Ankara, s. 577.

¹⁹ İstiklâl Madalyası Kanunu'nun 5. maddesine göre TBMM azalarına verilecek madalyanın şeridinin yeşil, cepheye bulunanlara verilecek olanların kırmızı, cephe gerisinde olanlara verilecek olanların ise beyaz olacağı belirtilmiştir. *Düster*, 3. Tertip, Cilt 1, s. 111.

²⁰ Fevzi Paşa I. Dönem TBMM'ye Gebze'den milletvekili seçilmiştir. *TBMMZC*, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 1: 98. Buna rağmen Kozan Sancağına bağlı Feke kazası, paşayı TBMM'de kendi temsilcisi olarak görmek istemiş ve hatta bu isteklerini de telgrafla meclise iletilmişlerdir. Feke kazasının talebi 9 Mayıs 1920 tarihinde meclis gündemine gelmiş ancak bir netice hâsıl olmamıştır. Talebin 17 Mayıs günü tekrar gündeme gelmesi üzerine de Kozan milletvekilliğini tercih etmiştir. *TBMMZC*, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 1: 238.

686-687; Aslan, 2001: 150; TBMM Albümü (1920-2010), Cilt 1: 45; Toker, 2009: 132), bu görevlerinin yanı sıra 9 Kasım 1920 tarihinde Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekilliğine, 24 Ocak 1921 tarihinde ise tekrar İcra Vekilleri Heyeti Reisliğine seçilmiştir. Ancak hükümet kısa bir süre sonra çekilmiştir.²¹ Bununla birlikte oluşturulan yeni hükümette de Müdafaa-i Millîye Vekili ile İcra Vekilleri Heyeti Reisi olarak yer almıştır (TBMMZC, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 10: 301-306; 1. Devre, 2. İctima, Cilt 10: 318; Çoker, 1994: 686-687; Aslan, 2001: 150; TBMM Albümü (1920-2010), Cilt 1: 474).

5 Ağustos 1921 tarihinde Müdafaa-i Millîye Vekilliğinden ayrılarak Erkânı Harbiye-i Umumiye Vekilliğine atanmıştır. 10 Temmuz 1922 tarihinde ise İcra Vekilleri Heyeti Reisliğinden istifa ederek Büyük Taarruzun hazırlıklarıyla ilgilenmek üzere cepheye gitmiş, 31 Ekim 1924 tarihinde de milletvekilliğinden istifa etmiştir (Ökse, 1983: 57-58). Mecliste yer aldığı süre zarfında Müdafaa-i Millîye ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekili ve İcra Vekilleri Heyeti Reisi sıfatıyla birçok defa söz almış olup bu görüşmeler şunlardır:

- Erzurum milletvekili Necati Bey'in mültecilerin tedarik ettikleri vesaiti nakliyenin ellerinden alınması esbabına dair sualine Müdafaa-i Millîye Vekili sıfatıyla şifahi olarak cevabı (TBMMZC, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 2: 378-379).
- Ahzı asker şubatına memur zabitanın harcırahlarına dair kanun layihası ve kavanini maliye ve müdafaa-i millîye encümenleri mazbataları (TBMMZC, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 3: 586).
- Seferberlik ve cephe zammı maaş kanunu layihası ve kavanini maliye ve müdafaa-i millîye ve muvazene-i maliye encümenleri mazbataları (TBMMZC, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 5: 190).
- Konya Teşkilatı Mülkiyesi Hakkındaki Kanun'un tayini esami ile reye vazı (TBMMZC, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 6: 444).
- Bolu mebusu Tunalı Hilmi Bey'in Trabzon'daki dekovil alet ve edevatının satılması esbabının beyanına dair sualine Müdafaa-i Millîye Vekili sıfatıyla şifahi cevabı (TBMMZC, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 6: 445-446).
- Antep mebusu Abdürrahman Lâmi Efendi'nin Antep'in vaziyet-i askeriyesi hakkında istihza takririne Fevzi Paşa'nın Müdafaa-i Millîye Vekili sıfatıyla cevabı (TBMMZC, 1. Devre, 1. İctima Cilt 6: 447).
- Müdafaa-i Millîye Vekili sıfatıyla Yunan taarruzuna dair beyanatı (TBMMZC, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 7: 230).
- Müdafaa-i Millîye Vekili sıfatıyla Birinci İnönü Harbi hakkındaki beyanatı (TBMMZC, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 7: 280).
- Sivas mebusu Emir Paşa ile refiklerinin asi Ethem'e ve cephelerdeki harekâtı harbiyeye dair Müdafaa-i Millîye Vekâleti'nden sual takririne Müdafaa-i Millîye Vekili sıfatıyla cevabı (TBMMZC, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 7: 340).
- İcra Vekilleri Heyeti Reisi sıfatıyla itimat talebine dair beyanatı ve itimat rey verilmesi (TBMMZC, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 8: 27).
- 1336 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu layihası ve muvazene-i maliye encümeni mazbatası (TBMMZC, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 8: 135, 139, 285, 292).
- Diyarbakır mebusu Kadri Ahmet Bey'in Mardin-Diyarbakır ve Pozantı yolları üzerinde ve sair güzergâhlarda terk edilmiş bir halde bulunan otomobiller hakkında Müdafaa-i Millîye Vekâleti'nden sual takriri (TBMMZC, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 8: 147-148).
- Diyarbakır mebusu Kadri Ahmet Bey'in Millî Aşireti Reisi İbrahim Paşa'nın hini tedibinde alınan emval ve ganaimet Müdafaa-i Millîye Vekâleti'nden sual takriri (TBMMZC, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 8: 148).
- Diyarbakır mebusu Kadri Ahmet Bey'in cephe kumandanlarının adliye davalarına müdahalelerine ve bazı eşhası nefi ve teb'ide teşebbüslerinin hangi kanunla yapıldığına dair Müdafaa-i Millîye Vekâleti'nden sual takriri (TBMMZC, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 8: 148-149).
- Bolu mebusu Yusuf İzzet Paşa ile rüfekasının seyyar jandarma teşkilatının lağvı hakkında teklifi kanunisi (TBMMZC, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 8: 164).
- 1337 senesi Müdafaa-i Millîye Vekâleti bütçesi (TBMMZC, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 8: 260, 264).
- İcra Vekilleri Heyeti Reisi sıfatıyla Ardahan ve Artvin'in Gürcüler tarafından tahliye edildiğine dair beyanatı (TBMMZC, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 8: 424).
- Yazıcı efrat ve küçük zabitanın iaşesi hakkında kanun layihası ve kavanini maliye, müdafaa-i millîye ve muvazene-i maliye encümenleri mazbataları (TBMMZC, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 9: 106, 108).
- Müdafaa-i Millîye Vekili sıfatıyla Yunanlıların cepheden taarruza başladıklarına dair beyanatı (TBMMZC, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 9: 229-230).

²¹ 1921 yılı bütçe görüşmelerinde bütçe tasarınsının maliye bütçe encümeni tarafından kabul edilmemesi üzerine yaşanan tartışmalar sonucunda encümen istifa etmiştir. Encümenin istifasında direnmesi üzerine Fevzi Paşa, hükümetin yapacak bir görevi kalmadığını belirterek istifasını sunmuştur. Bunun üzerine Mustafa Kemal, yeni hükümet seçilinceye kadar görevi vekâleten Fevzi Paşa'ya vermiştir. TBMMZC, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 10: 301-306.

- Müdafaa-i Millîye Vekili ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekili sıfatıyla İkinci İnönü Harbi'ne dair beyanatı (TBMMZC, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 9: 321-322, 325).
 - Müdafaa-i Millîye Vekili sıfatıyla İkinci İnönü zaferinden sonra devam eden harbin ikinci safhası hakkında beyanatı (TBMMZC, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 9: 474-477).
 - Seferberlik ve Cephe Zammı Kanunu'nun tefsirine dair Büyük Millet Meclisi riyaseti tezkeresi ile Müdafaa-i Millîye Vekâleti Müsteşarlığı Maaşına Makam Maaşatına ve Müdafaa-i Millîye Müsteşarlığı ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekili vesair Makamatı İşgal Eden Zevatın Makam Maaşlarına Dair Kanun layihaları ve müdafaa-i millîye ve muvazene-i maliye encümenleri mazbataları (TBMMZC, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 10: 95).
 - 1337 senesinde muvazene-i maliye encümeni azalarının istifası (TBMMZC, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 10: 301, 304).
 - Yozgat mebusu Bahri Bey ile Kayseri milletvekili Ahmet Hilmi Bey'in siyaseti hariciye ve dâhiliye hakkında İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti'nden sual tahririne İcra Vekilleri Heyeti Reisi sıfatıyla şifahi cevabı (TBMMZC, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 10: 374-376).
 - Erzurum mebusu Salih Efendi'nin muhacirlerin askerlik hizmetlerine dair tavrı (TBMMZC, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 11: 46).
 - Yunan ordusunun taarruzuna ve Yunan mezalimine dair İcra Vekilleri Heyeti Reisi sıfatıyla beyanatı (TBMMZC, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 11: 236).
 - Yunan taarruzu hakkındaki beyanatı ve Konya, Kastamonu ve Samsun'a birer İstiklâl Mahkemesi gönderilmesine dair şifahi teklifi (TBMMZC, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 11: 348).
 - Batı cephesini ziyaretinden sonra Kozan Mebusu Fikret Bey'in talebi üzerine İcra Vekilleri Heyeti Reisi ve Müdafaa-i Millîye Vekili sıfatıyla cepheye dair açıklaması (TBMMZC, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 11: 367).
 - Karahisarı Sahip mebusu Mehmed Şükrü Bey'in Elcezire Cephesi kumandanı Nihad Paşa tarafından kanun hilafı, alınan vergi hakkında Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti'nden istizah tavrı (TBMMZC, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 14: 121).
 - İzmir mebusu Hamdi Namık Bey'in Yunan mezalimine dair ve Karesi mebusu Vehbi Bey ve rüfekasının Yunan istilasındaki mahaller ahalisine muavenet hakkındaki suallerine İcra Vekilleri Heyeti Reisi sıfatıyla tahriri cevabı (TBMMZC, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 14: 313).
 - Erzurum mebusu Hüseyin Avni Bey'in Zara ve havalisindeki harekâtı askeriye (Ümraniye hadisesi) hakkındaki sualine İcra Vekilleri Heyeti Reisi sıfatıyla tahriri cevabı (TBMMZC, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 14: 316).
 - Diyarbakır mebusu Hacı Şükrü Bey'in Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in esnayı seyahatinde İstanbul'da bazı zevat ile vaki olan mülakatına dair İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti'nden istizah tavrı (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 18: 71).
 - Ukrayna Muahedesi'nin teatisi için Harkof'a gidecek heyet hakkında İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti tezkeresi (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 18: 268).
 - Mükellefiyeti nakliye-i askeriye kanun layihası ve müdafaa-i millîye ve muvazene-i maliye encümenleri mazbataları (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 18: 274).
- Fevzi Çakmak TBMM'deki gizli görüşmeler sırasında da birçok defa söz almış olup bu görüşmeler şunlardır:
- Vaziyet-i askeriye, siyasiye ve hariciye hakkında istizah tavrı (TBMMGCZ, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 1: 44-46).
 - Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin cephelere vaki teftiş seyahatleri sonunda vaziyeti harbiye hakkındaki beyanatı (TBMMGCZ, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 1: 122-124).
 - Ordunun ilbası hakkında istizah tavrı (TBMMGCZ, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 1: 191-196).
 - Cephelere askeri vaziyet ve bazı milis kuvvetlerin tasfiyesi hakkındaki istizah tavrı (TBMMGCZ, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 1: 252-255).
 - Canik Mebusu Nafiz Bey'in gayrimüslimlerin vaziyeti askeriyelerine dair tavrı (TBMMGCZ, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 1: 320-322).
 - Bursa milletvekili ve Diyarbakır İstiklâl Mahkemesi üyesi Şeyh Servet Efendi'nin komünizm propagandası yaptığına dair şifre telgraflar (TBMMGCZ, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 1: 325-326).
 - Londra Konferansı'na gidecek heyetle ilgili İcra Vekilleri Heyeti tezkeresi (TBMMGCZ, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 1: 366-395).
 - Sevr Muahedenamesi hakkında İstanbul'da Tevfik Paşa'ya çekilen telgraf (TBMMGCZ, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 1: 410).

- Londra Konferansı'na iştirak etmek üzere intihap olunan heyete verilen talimat (TBMMGCZ, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 1: 418-420).
 - Gaziantep'in sükûtu hakkında Abdurrahman Lami Efendi'nin takriri (TBMMGCZ, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 1: 425-433).
 - Gürcistan ve Ermenistan arasındaki zuhur eden harp ve Kafkasya ahvali (TBMMGCZ, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 1: 446-451)
 - Erzurum'da çıkan Albayrak gazetesindeki neşriyat (TBMMGCZ, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 2: 40-41).
 - 1337 senesi bütçesi hakkında Maliye Vekili Ferit Bey'in izahatı ve bütçe üzerine görüşmeler (TBMMGCZ, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 2: 60-61, 64).
 - 1337 senesi bütçesi üzerinde İcra Vekilleri Heyeti Reisi ve Müdafaa-i Millîye Vekili sıfatıyla izahatı ve bütçe üzerine müzakerat (TBMMGCZ, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 2: 66).
 - Hariciye Vekili Bekir Sami Bey'in Fransızlar ile aktettiği itilafnamenin bazı maddeleri üzerinde vaki müzakerat ve mumaileyhin istifası (TBMMGCZ, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 2: 73-75).
 - 1337 senesi bütçesi ve vaziyeti maliye hakkındaki müzakerat (TBMMGCZ, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 2: 82-84).
 - Yunan taarruzu üzerine vaziyeti harbiye hakkındaki müzakerat ve TBMM'nin Kayseri'ye nakli (TBMMGCZ, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 2: 99-103, 110-113).
 - İcra Vekilleri Heyeti Reisi sıfatıyla Eskişehir'in sükûtundan sonra cepheye yaptığı teftiş neticeleri hakkında ve meclisin Kayseri'ye nakli (TBMMGCZ, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 2: 116-122).
 - Meclisin Kayseri'ye nakli hakkında (TBMMGCZ, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 2: 221-223).
 - Başkumandanlık ihdası ve bu vazifenin Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa hazretlerine tevcihi hakkındaki kanun teklifi nedeniyle söz almıştır (TBMMGCZ, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 2: 181-182). Kanunun süresi ilerleyen süreçte birkaç defa uzatılmıştır (TBMMGCZ, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 2: 425-426; 1. Devre, 3. İctima, Cilt 3: 327-328).
 - Ordu levazımına, vaziyeti harbiye ve askeriye hakkında Müdafaa-i Millîye Vekili'nin istizah takririni Fevzi Paşa'nın Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekili sıfatıyla cevaplaması (TBMMGCZ, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 2: 454-457).
 - Erkân Harbiye-i Umumiye Reisi sıfatıyla Sakarya Harbi'nden sonraki askeri vaziyet hakkındaki izahatı ve izahatı üzerine açılan müzakerat, ordunun ilbas ve iaşesi, mali, askeri ve siyasi vaziyet (TBMMGCZ, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 2: 470, 472, 494-500).
 - Müdafaa-i Millîye Vekili'nden üç istizah ve on yedi sual takriri (TBMMGCZ, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 2: 540-541).
 - Harp encümeni teşkili hakkındaki layiha-i kanuniyenin müzakere ve kanun-u esasi encümenine havalesi (TBMMGCZ, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 2: 609).
 - İstiklâl Mahkemeleri hakkında adliye encümeni mazbatası (TBMMGCZ, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 2: 616-617).
 - Müdafaa-i Millîye Vekâleti ihtiyaçlarına sarf ve 1338 senesi bütçesi tahsisatından mahsup edilmek üzere beş milyon liralık avans verilmesi hakkındaki teklif ve meblağın temini çareleri üzerine münakaşat (TBMMGCZ, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 2: 836-837).
 - Karadeniz limanlarına ithal olunacak mısır ve mısır unları ile İzmit sancağına gelecek buğday, arpa, mısır ve bunların unlarının gümrük resminden istisnalarına dair muvazene-i maliye encümeninin mazbatası (TBMMGCZ, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 2: 870-871).
 - Hariciye Vekâleti Vekili Mahmut Celal Bey'in, Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in Avrupa seyahatine giderken İstanbul hükümeti ve halife ile yaptığı temasla alakalı sual ve istizahlara cevabı (TBMMGCZ, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 3: 29-41).
 - İcra Vekilleri Heyeti Reisi sıfatıyla Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in Londra seyahati ile alakalı zabıtların muvakkaten tehirî neşri hakkındaki beyanatı (TBMMGCZ, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 3: 47).
 - Düveli mutelifeden mevрут mütareke teklifi (TBMMGCZ, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 3: 117-118, 140).
 - Avrupa'dan avdet eden Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in ahvali siyasiye ve intibaatı hakkında beyanatı ve suallere cevabı ve mütareke teklifine verilecek cevabi nota (TBMMGCZ, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 3: 184).
 - Vaziyeti askeriye hakkında Başkumandan Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin izahatı ve suallere cevabı (TBMMGCZ, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 3: 342).
- Fevzi Çakmak, Birinci Mecliste Müdafaa-i Millîye ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekili ve İcra Vekilleri Heyeti Reisi gibi görevleri ifa ettiği için diğer milletvekillerine göre daha fazla söz almıştır. Hükümeti veya sorumlu olduğu bakanlığı savunma ya da meclisi bilgilendirme amaçlı bu konuşmaları esnasında Millî Mücadele yıllarına dair değerli bilgiler vermiştir.

Vaziyet-i askeriye, siyasiye ve hariciye hakkında istizah takriri dolayısıyla söz alan Fevzi Paşa şu açıklamayı yapmıştır: Gerek muharebe gerekse mütareke zamanında düşmanın niyeti belli olduğundan elimizdeki silah ve cephaneyi teslim etmedik. Yalnız Ferit Paşa'nın birinci sadareti zamanında 90 bin sandığa yakın cephane Kütahya'dan İstanbul'a celp olundu. Ancak bundan sonra İngilizler bizi tamamen cephanesiz zannederek tedabiri zecriyeye başladılar. Fakat biz onların kapak takımını aldıkları silahları yeniden yapmak için lazım gelen modelleri İstanbul'da hıfz ettikleri mahallerden elde ederek buraya celtettik. Bu nedenle elimizde tahminlerinden fazla çapta ve miktarda silah vardı. Bununla birlikte elimizde silah fabrikası olmadığı için malzemenin de bir sonu olduğunu düşünerek denizaşırı silah ve cephane kaçakçılığına teşebbüs ettik. Ayrıca şarktan ilerleyen kuvvetlerden gelecek silah ve cephane de vardı. Ancak silahların parçaları ülkenin muhtelif yerlerinde olduğundan nakliye sıkıntısı söz konusuydu. Bu nedenle bunları toparlamak gerekiyordu. Mütarekeden dolayı da elde ettikleri askeri ve silah gücümüze dair bilgilerden dolayı bizi çok basit insanlar sanıp tedbir almadılar. Ayrıca İstanbul'dan ihtiyacımız olan parçalar ile silah ve cephane yapmakta mahir ustalar getirttik. Dolayısıyla İngilizlerin zannettikleri cephane buhranımız hiç olmayacaktı.

İkinci husus da askerimizin pek çoğu yeni asker olduğu için ciddi bir talim ve terbiyeden yoksundu. Bunların iase ve elbisesini temin etmeden günlük sivil kıyafetleriyle sevke mecbur oluyorduk. Dolayısıyla bunlar düzenli ordunun kabiliyetini gösteremiyordu. Bu nedenle seyyar jandarma kuvveti kurmak için çalışmalar yaptık. Çünkü Kuvâyı Millîye her ne kadar başarılı neticeler elde etmiş ise de düşmanla ancak düzenli ordu ile baş edilebilecekti. Ayrıca bir emir komuta zincirine de ihtiyaç vardı. Bu nedenle kuvvetlerimizi toplayıp cephelere yeni kumandanlar görevlendirip eldeki askeri de dağıttıktan sonra düşmanla muntazam bir muharebe imkânı oldu.

Ordunun ilbası hakkında istizah takriri dolayısıyla söz aldığımda ise şunları söylemişimdir: Garp ordusunda yedide bir nispetinde kaput vardı ve o da merkezde yani Eskişehir'deydi. Diğer mahallerdeki askere ise hiç bir şey verilmemiştir. Bilumum cephelere de ise ancak beşte birine elbise verilmiştir... Yunan taarruzundan önce Bursa ile İzmit Çuha Fabrikası elimizde idi ve oralardan kumaş tedarik edebiliyorduk. Ancak Bursa sükût edince bu suhuletten mahrum kaldık, Çuha Fabrikası da malumu âliniz olduğu üzere zapt olundu. Bundan önce fabrikanın bazı aksamını sökerek başka yerde yapalım dedik. Fakat küçük bir fabrika yapabilecek kısmını Kayseri'ye nakledebildik ise de ondan da henüz istifade edemiyoruz... Cepheyi dolaştığımızda da askerin önemli bir kısmını çıplak gördük. Ancak bunların hepsini giydirdik. Fakat bu süreçte asker miktarımız üç misli arttı. Buna karşın garp cephesinin ricatı üzerine hâsıl olan elbise ihtiyacımız gerek Bursa'dan alınan elbiselerin bir kısmıyla ve gerek Karamürsel fabrikasından alınan kumaşların bir kısmıyla ve gerekse muhtelif tüccarlardan alınan kumaşlarla ikmal edildi. Firar eden askerlerin elbiselerinin çok olduğundan bahs olunuyor ki bu askerlerin firarı bizim ilbas hususundaki tertibatımızı da alt üst ediyor. Fevzi Paşa bu sırada firar meselesine de değinerek firarın bir zaafı ruh meselesi olduğunu ve milletin varlığını müdafaaya yüreğinden inanmamasından kaynaklandığını dile getirmiştir.

Gayrimüslim azınlıkların Müslüman halk gibi askerlikle yükümlü olmasına rağmen askere alınmamasına dair ise şu açıklamayı yapmıştır: *"Balkan Harbi'nde sonra bunların silahlı olarak istihdamından zarar görüldüğü için Harbi Umumide hizmetli olarak kullanıldılar. Mütarekeyi müteakip galip devletlerin bunların terhisini istemesi üzerine terhis edildiler. Bunları tekrar askere alabilirdik ancak nerede kullanacaktık? Her tarafta isyanlar çıkıyordu. Bu nedenle bunlara güvenip ne ileride ne de geride kullanabilirdik. Ayrıca bunların askere alınması hakkımızda olumsuz propagandaya yol açabilirdi. Çünkü İngilizler, bilhassa Yunanistan'ı aleyhimizde tahrik etmek için bunu vesile olarak kullanabilirdi"*.

Londra Konferansı'na iştirak etmek üzere intihap olunan heyete verilen talimatla ilgili de şu açıklamayı yapmıştır: *"Heyeti Vekilede yapılan müzakereler neticesinde Misak-ı Millî dairesinde hareket olunacağına ve en makul ve mantıklı sonucun bu olduğuna karar verdiklerini, ancak heyet Londra'ya ulaşana kadar ne gibi konular üzerinde müdafaada bulunulacağına gizli kalmasının millî menfaatler açısından gerekli olduğundan heyete verilen talimatın Misak-ı Millîden ibaret olduğunu kimseye alenen söylemedik"*.

Hariciye Vekâleti Vekili Mahmut Celal Bey'in, Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in Avrupa seyahatine giderken İstanbul hükümeti ve halife ile yaptığı temasla alakalı sual ve istizahlara cevap niteliğinde şu açıklamayı yapmıştır: *"Yusuf Kemal Bey Avrupa'ya sırf millî maksadımızı, Misak-ı Millîmizi teşrih ve izaha gitmiştir. Bu Misak-ı Millî dâhilinde İstanbul'da bizim kabul ettiğimiz bir Hilafet makamı vardır. Oraya uğramadan gitmek bizim kuvvetsizliğimizi cihana ilan etmek demektir. Zaten bu hareketimizle Avrupa'da, bizim aleyhimizde düşmanlarımızın yapmakta oldukları teşvikatı, propagandaları doğrudan doğruya açarak ispat etmek ve bilhassa İstanbul'daki ahalinin ruhen bizimle olduğunu ispat etmek istiyorduk. Bu nedenle İstanbul'a gittik. Sonra efendiler, oradaki heyet bizi ikilik olarak gösteriyordu. Hâlbuki biz onu kabul etmiyorduk. Siz yalnız bizi tanıyacaksınız, eğer padişah isterse ona da gideceğiz bu teklifimizi söyleyeceğiz dedik. Bununla ispat etmek istedik ki biz Türkiye'nin yegâna hükümetiyiz ve İstanbul bizim emrimize tabi olacaktır. Orada gördüğümüz muamele İstanbul'daki heyetin*

düşündüğümüz gibi ecnebi bir tazyik altında olduğunu gösterdi. Bundan kuvvetsizliği değil, daha ziyade kuvvet kazandığımızı anladık”.

Başkumandanlık Müddetinin 5 Mayıs 1338 Tarihinden İtibaren 3 Mah Daha Temdidine Dair Kanun görüşülürken yaptığı konuşmada, “Bu kanun vazolunduğu vakitte ordumuza maddi ve manevi bir kuvvet izafe etmek maksadı, gayesi takip edilmişti. Şimdi malumu âliniz gerek giriştiğimiz müzakeratı siyasiye de gerekse Yunalıların yaptıkları harp hazırlıklarında daha büyük kuvvetli bir cephe göstermek lazım gelir, vaktiyle verdiğimiz salâhiyetlerden bir kısmını almak Başkumandanlığa bir zaaf iras eder. Rica ederim evvelce verdiğimiz salâhiyetten hiçbir şey kısmayalım, bu suretle kuvvetli olarak müzakeratı siyasiyeye ve muharebeye girişelim, herhalde orduya bu zaaf gösterir” demiştir.

Mükellefiyeti nakliye-i askeriye kanun layihası ve müdafaa-i millîye ve muvazene-i maliye encümenleri mazbataları kanunu dolayısıyla söz aldığında şu konuşmayı yapmıştır: “Kanunun sebebi o ana kadar ordunun gerisinde hizmet eden nakliye vasıtası sahiplerini bu barı mükellefiyetten kurtarmak ve bunu tahfif etmek içindir. Şimdiye kadar ordu gerisinde ve menzil yollarına tesadüf eden ahali bütün vesaitiyle, bütün menabiiyle orduya yardım ediyor. Fakat diğerleri, yani nakliye vasıtası sahibi olmayanlar yardım etmiyorlar. Biz bunları umum hasretmek ve bu suretle şimdiye kadar tazyik altında bulunan ahaliyi kurtarmak istiyoruz. Onun için bunun kabulünü rica ederim”.

Müdafaa-i Millîye Vekili sıfatıyla Birinci İnönü Harbi hakkında şu beyanatta bulunmuştur: “Yunan İzmir’e çıktığı sırada hiçbir mukavemet görmeyeceğini ve suhuletle istediği yerleri istila edeceğini tasavvur edeceğini düşünüyor ve askerlerini de bu düşünce ile harbe sürüklüyordu. Fakat iki senedir devam eden harp, askeri bıktırdığı ve henüz Anadolu’nun onda birini istila etmeden verdikleri zayıat, uğradıkları hayal kırıklığı kendilerinin taabbüt derecesine çıkardıkları Venizelos’u ıskata sevk etti. Bildiğiniz üzere Yunan ordusu iki kısım askerden ibarettir. Bir kısmı eski Yunan ahali, ikincisi de arazi meşguleden aldığı askerler. Eski Yunan ahali harbi istiyor, açıktan açığa isyan ediyor ve terhis itiyordu. Ancak Magaloidea ile perverişpap olmuş yeni Yunan ahali, kısmen bu harbe taraftar bulunuyor”.

Yozgat mebusu Bahri Bey ile Kayseri milletvekili Ahmet Hilmi Bey’in siyaseti hariciye ve dâhiliye hakkında İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti’nden sual takririne İcra Vekilleri Heyeti Reisi sıfatıyla vermiş olduğu şifahi cevabında, “Dâhili ve harici siyasetimizin ana hatlarında değişmiş bir şey yoktur. İstiklal mücadelesine başladığımız günden beri katettiğimiz mesafelerle dâhilde ve hariçte elde ettiğimiz neticeler yolumuzun sonuna kadar gitmekte bizi teşci edecek bir mahiyettedir. Büyük Millet Meclisinin vazettiği düsturlara tebaen millî hudutlarımız içinde siyasi, iktisadi, mali ve harsi tam bir istiklal temin ve bütün milletin meclisimizde tecelli eden iradesiyle mahfuziyetini talep ettiği Misak-ı Millîyi beynelmilel bir ahitname şekline kalbedinceye kadar bu mücadeleye devam edeceğiz. Düşmanlarımızın bir kısmı fiili bir husumet halinden çıkmış olmakla beraber diğer kısmı uğradıkları müteaddit muvaffakiyetsizliklerden enlan tamamıyla meyus olmuş değillerdir. Aleyhimizde kullandıkları silahlar birer birer sükût ettiği halde talihlerini denemeye devam ediyorlar. Fakat biz imanı kati ile görüyoruz ki ecdat toprağından son müstevli neferin avdet edeceği gün uzak değildir. İdhar ve mağlubiyetin bizi takip ettiği en mesum zamanlarda millî haklarımızdan bir zerre feda etmeye razı olmadık. Çok büyük günler görmüş, kanunun ve gayretinizin hakkıyla bütün tarih arasında kendine pek büyük bir mevki temin etmiş olan milletimiz hiçbir zaman kalbinde fütura yer vermedi. Bu defa da silahlarımızın kazandığı mütevali zaferlerden dolayı yeniden yeniye birtakım metalip dermeyen etmiyoruz. Dün olduğu gibi bugün de cihanın bütün milletlerine, hakkı hayat ve hakkı istiklallerimizi temin edecek bir sulhu şimdiye kadar reddetmediğimiz gibi şimdiden sonra da reddetmeyeceğimizi tekrar ederiz. Maksadımıza ermek için milletin bütün maddi ve manevi kudretini Müdafaa-i Millîyeye hasredeceğiz. Zaman zaman mazlum milletler lehine sesini yükselten cihanı medeniyetin Yunan istilası altına düşen memleketlerimizde iki senedir devam eden ve her gün biraz daha artan yangın, tehcir ve kıtal siyaseti karşısında nihayete kadar sakıt kalmayacağından ümitvar olmak isteriz. Yunan kuvvetlerinin Birinci ve İkinci İnönü ve Dumlupınar mağlubiyetlerinden sonra bütün ricat yollarına civar olan köy ve kasabalarımızı bilaistisna yakmak suretiyle gösterdikleri galiz ruh-u vahşet karşısında mütemeddin milletlerin vicdanı umumisinden çıkacak insani hükme intizar ediyoruz. Anadolu’nun en mamur ve müreffeh kısmı olan garp vilayetlerimiz geniş bir kan lekesiyle örtülü büyük bir harabeye çevrilmiştir. Bu zavallı topraklarımızın halâsını her şeyden ziyade kendi silahlarımızdan ve onlara mevdu ve mukadder olan zaferden bekliyoruz.

Siyaseti hariciyemizin şarka ait olan kısmı Rus Sovyet Cumhuriyeti ile akdettiğimiz muhadenename ile şayanı memnuniyet bir inkişafa mazhar olmuştur. Dost kardeş Afganistan hükümeti ile başlayan münasebet-i siyasiyemizin takviyesi için de tarafımızdan heyeti sefaret izam edilmek üzere. Rusya ve Afganistan ile akdolunan muahedeler heyeti celilelerine derdesti takdimdir. Komşu ve kardeş İran hükümeti ile münasebet tesis ediyoruz. Fransa ve İtalya ile metalibi milliyemiz dairesinde yeniden akdi münasebata imkân bulunacağı memuldur.

Siyaseti dâhiliyemize gelince, milletimizin gösterdiği rüşdü idrak bizim için en emin bir istinatgâh olmuştur. Milletimiz bu rüşdiyle, onun vücuda getirdiği vahdet ile bugün her zamandan daha kavidir. Mücadelemizin uzun sürmesi bize yeniden fedakârlıklar tahmil ediyor. Şimdiye kadar endişe-i halas ve istiklal ile kanını ve malını bezletmekten çekinmeyen milletimiz şüphesizdir ki bizi neticeye isal edecek yeni fedakârlıkları da aynı ruhu hamiyetle kabul edecektir” demiştir.

Diyarbakır mebusu Kadri Ahmet Bey’in, Mardin-Diyarbakır ve Pozantı yolları üzerinde ve sair güzergâhlarda terk edilmiş bir halde bulunan otomobillerin yağmur altında açıkta beklediğini, millete

binlerce liraya mal olmuş olan bu son sistem vesaiti nakliyenin lüzumu yoksa istifade edemiyorsa furuhtu ve memlekette otomobilciliğin tamimi ve nakliyatın teshili lazım gelirken buna tevessül edilmemesi esbabının Müdafaa-i Millîye Vekâleti'nden sual buyurulmasını teklif ederim demesi üzerine Müdafaa-i Millîye Vekili sıfatıyla şu açıklamayı yapmıştır: *“Tedarik olunan benzin ile yolların, otomobillerin müruruna müsait olduğu yerlerde bunlardan istifade ediyoruz. Ancak mütareke devrinde maateessüf bu otomobillere bakılmayarak birçokları harap olmuştur. Bir kısmının dinamoları alınmıştır. Bakımsızlıktan bir kısmının makineleri paslanmış, gayrikabili tamir bir halde bulunuyor. Bir kısmı da kabili istimal bir haldedir. Biz yeniden otomobil getirip birçok masarif yapmaktan ise bu kabili istimal olan otomobilleri peyderpey tamir ettirerek ve bunlarla nakliye kolu teşkil ederek faaliyete getiriyoruz. Diğerlerini ise tabii böyle hurda halinde her vakit satabiliriz. Fakat bunu alan adam da bundan istifade etmez. Kabili istimal olanlar ise bize lazımdır. Bunlar tanzim olunduktan sonra fazla kalanlar olursa şüphesiz satılabilir. Fakat bunlar henüz tahakkuk etmemiştir. Bunların ne kadarı bize lazımdır, ne kadarı satılabilecektir. Kolordu dairesinde bulunan otomobillerden kabili istimal olan aksamı septi defter edilir. Bize lüzumu olanlar ne kadarsa onları alacağız. Maateessüf bunların kısmı küllisi mütarekeden sonra bakımsızlıktan dolayı kabili istifade bir hale geldikleri için bunları harice istifade edecek kısmı kalmamıştır. Aletleri hurda haldedir”.*

Dr. Takiyettin Fikret Bey (Onuralp)

Hayatı

1887 yılında İstanbul'da doğmuştur. 1911 yılında Tıbbiye Mektebi'nden mezun olduktan sonra bir süre İstanbul Cerrahpaşa Hastanesi hariciye kliniği asistanlığı yapmış, 27 Temmuz 1913 tarihinde ise İzmir Gezici Tabipliği'ne atanmıştır. 5 Mayıs 1914 tarihine kadar tabip yüzbaşı rütbesiyle sağlık müfettişi olarak görev yapmıştır (TBMM Albümü (1920-2010), Cilt 1: 45, 93, 139). Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi üzerine 8 Kasım 1918 tarihinde terhis olmuştur. Sivas Kongresi'nin toplanmasından sonra Millî Mücadele'ye katılarak Ankara'ya gelmiştir. 29 Temmuz 1920 tarihinde Kozan'dan milletvekili seçilmiştir (TBMMZC, 1. Devre, Cilt 1: 108). Ancak Meclis Başkanlığı tarafından Kırşehir'de görevlendirildiğinden 19 Ağustos günü meclise katılabilmemiştir. 22 Eylül 1920 tarihinde Kastamonu İstiklâl Mahkemesi üyeliğine seçilmiştir (Aybars, 2009: 53-55). Fakat bir süre sonra izinli olarak ayrılmıştır (Aybars, 2009: 88). Müteakiben sağlık-sosyal yardım komisyonlarında çalışmış ve dışişleri komisyonu kâtipliği görevinde bulunmuştur. II. ve III. Dönem TBMM'de Ertuğrul (Bilecik) milletvekili olarak yer almıştır (TBMM Albümü (1920-2010), Cilt 1: 93, 139). Yavuz-Havuz davasında Bahriye Vekili İhsan Bey ile birlikte suçlu bulunarak dokunulmazlığı kaldırılmıştır.²² Dokunulmazlığının kaldırılması üzerine 16 Şubat 1928 tarihinde tutuklanmış, 21 Nisanda da milletvekilliğinin düşürülmesine karar verilmiştir. Yargılama neticesinde 4 ay hapis ile 100 lira ağır para cezasına çarptırılmıştır. Hükmün açıklanması üzerine serbest bırakılınca Fransa'ya giderek cerrahi alanında uzmanlığını tamamlamış ve yurda dönmüştür. 2 Ocak 1932 tarihinde Beyoğlu Hastanesi Baştabipliğine atanmıştır. 30 Ekim 1946 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir (Akçiçek, 2005: 303; TBMM Albümü (1920-2010), Cilt 1: 45, 93, 139).

Meclisteki Faaliyetleri

Dr. Takiyettin Fikret Bey (Onuralp), mecliste bulunduğu süre zarfında çeşitli kanun tekliflerinde bulunduğu gibi farklı konularla ilgili de birçok defa söz almıştır. Bu hususlar şunlardır:

- İstiklâl Mahkemeleri için aza intihabı (TBMMZC, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 4: 274).
- Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekili Fevzi Paşa'nın Sakarya Harbi'nden sonraki askeri vaziyet hakkındaki izahatı üzerine açılan müzakerat, ordunun ilbas ve iaşesi, mali, askeri ve siyasi vaziyeti (TBMMGCZ, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 2: 505).
- Her vilâyet merkezine bir hastane tesis olunmasına dair kanun teklifi ve layiha encümeni mazbatası (TBMMZC, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 11: 34-35, 150). Kanun teklifi ve layiha encümeni mazbatasını sıhhiye ve dâhiliye encümenlerine gönderilmiştir (TBMMZC, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 11: 150). Ancak encümenler, teklifin elzemliğini kabul etmekle birlikte her vilâyete hastane yapmanın şartlar itibariyle mümkün olmadığını bildirmişlerdir (TBMMZC, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 13: 68).
- Hiyaneti vataniyeden mahkûm Sökeli İpokrat hakkındaki evrak-ı hükmiyenin gönderildiğine dair adliye vekâleti tezkeresi ve adliye encümeni mazbatası (TBMMZC, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 11: 153).
- Dördüncü Fırka Kumandanı iken şehit düşen Nazım Bey'in validesine hidematı vataniye tertibinden maaş tahsisine dair kanun teklifi ve layiha encümeni mazbatası. Fikret Bey'in bu kanun teklifi kabul edilmiştir (TBMMZC, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 11: 311; 1. Devre, 2. İctima, Cilt 14: 92).
- Batı cephesinden avdet eden Fevzi Paşa'nın cephe hakkında malumat vermesini teklif etmiştir. Bunun üzerine Fevzi Paşa, cepheye dair açıklama yapmıştır (TBMMZC, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 11: 367).
- Mükellef Sivil Sıhhiye Memurları Hakkındaki Kanun'a müzeyyel kanun layihası ve sıhhiye ve müdafaa-i millîye encümenleri mazbatası (TBMMZC, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 11: 81-82, 84; 1. Devre, 2. İctima, Cilt 14: 269-270).

²² Dava ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmetefendioğlu, Ahmet-Gürel, Cemal Necip (2014). “Yavuz-Havuz Davası”, *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı XIX, s. 233-267.

• Sivas Mebusu Vasıf Bey ile rüfekasının kartpostallarla matbu mektup zarflarına birer kuruş zamlı tahassul edecek tahsisatın Himaye-i Etfal Cemiyeti'ne itasına dair teklifi kanunisi ve layiha encümeni mazbatası (TBMMZC, 1. Devre, 2. İctima, Cilt 17: 31).

• Kibrit İstihlak Resmi Hakkındaki Kanun'un ikinci maddesi makamına kaim olmak üzere muvazene-i maliye encümenince tanzim kılınan madde-i kanuniye (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 19: 198).

• Şeker hastalığı nedeniyle tedavi olmak amacıyla tam tahsisatla altı ay izin almıştır (TBMMZC, 1. Devre, 3. İctima, Cilt 26: 202, 234).

• Arkadaşlarıyla birlikte sivil etibbanın ordudan terhis edilmesine dair tavrı (TBMMZC, 1. Devre, 4. İctima, Cilt 28: 116).

Fikret Bey'in meclisteki faaliyetleri arasında en dikkat çekici olanları Kastamonu İstiklal Mahkemesi'ne üye olarak seçilmesi, sivil doktorların ordudan terhisine dair tavrı, her vilayete bir hastane kurulması ile Dördüncü Fırka Kumandanı iken şehit düşen Nazım Bey'in validesine hidematı vataniye tertibinden maaş tahsisine dair kanun teklifidir.

Fikret Bey, asker kaçaklarını cezalandırmak amacıyla kurulmuş olan İstiklal Mahkemeleri'nden Kastamonu İstiklal Mahkemesi'ne üye olarak seçilmiştir. Ancak mahkemelere üye olarak seçilebilmek için seçimin yapılacağı oturuma katılan milletvekillerinin üçte ikisinin desteğini almak gerekmiştir. Fakat Fikret Bey başta olmak üzere birçok aday, birinci ve ikinci oylamada seçilebilmek için gerekli oyu alamamıştır. Yönetmelik gereği en çok oyu alanların mahkeme üyesi olacağı üçüncü tur oylamada ise 144 geçerli, 67 çekimser oy kullanılmasına rağmen sadece 37 oy alabilmiştir. Bunun üzerine 67 çekimser oyun yarısı kadar dahi oy alamadığını, bu oy ile bu kadar büyük ve ağır sorumluluğun altına giremeyeceğini belirterek istifa etmek istemiştir. Fikret Bey'i müteakiben birkaç üye daha benzer teşebbüste bulunmuştur. Bunun üzerine başlayan tartışmalar ise Heyeti Vekile'nin isteği üzerine görüşmelerin ertelenmesiyle sonuçlanmıştır. Tartışmaların uzaması ve mahkeme üyelerinin seçiminin gecikmesi üzerine Mustafa Kemal oturuma katılmak zorunda kalmıştır. Onun oturuma katılmasıyla birlikte de tartışmalar büyük ölçüde sona erdiği gibi mahkemelerin sadece asker kaçaklarını kapsayan yetkisi de vatan hainliğinin yanı sıra casusluk suçlarını da kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bu esnada Fikret Bey de istifa talebinden vazgeçerek Kastamonu İstiklal Mahkemesi üyesi olarak görev yapmayı kabul etmiştir.²³

Fikret Bey, arkadaşlarıyla birlikte sivil doktorların ordudan terhis edilmesine dair verdiği tavrı gerekçe olarak memleketin birçok kaza, liva ve vilayetinin doktorsuz olduğunu, ancak sivil doktorların bir kısmının silâh altında bulunduğunu ve kurtarılan yerlerden gelen askeri doktorların ordudaki sivil doktorların yerini doldurabileceğini belirtmiştir. Ayrıca Ankara'da bulunan bir askeri hastanede onbeş doktor olduğunu ancak hastanenin bu kadar doktora ihtiyacı olmadığını belirterek bu gibi durumda olan doktorların da cephede görevlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bunun yanı sıra sivil doktorların da cephede görev alabileceğini, fakat bunların cephe gerisinde görev yapmasının daha sağlıklı olacağını dile getirmiştir.

Fikret Bey'in mecliste gündeme getirdiği bir diğer husus ise her vilâyet merkezine bir hastane inşa olunmasına dair kanun teklifidir. Teklif, sıhhiye ve dâhiliye encümenlerine gönderilmiş ancak encümenler, teklifin elzemliğini kabul etmekle birlikte her vilâyete hastane yapmanın dönemin şartları içerisinde mümkün olmadığını bildirmişlerdir.

Görüldüğü üzere Fikret Bey'in meclis gündemine getirdiği en dikkat çekici konular sağlıkla ilgili olmuştur. Onun sivil vatandaşların ihtiyacını göz önüne alarak dile getirmiş olduğu ordudaki sivil doktorların terhis olunması ile her vilayete bir hastane yapılmasına yönelik teklifleri insan sağlığına verdiği önemin bir göstergesi olmakla birlikte kendisinin de bir doktor olması nedeniyle mesleki hassasiyetinden kaynaklanmış görünmektedir.

Hüseyin Bey (Çelik)

Hayatı

1874 yılında Kozan'da doğmuştur. Rüşdiye eğitiminin yanı sıra medrese eğitimi de görmüştür. Çiftçilikle yaşamını sürdürmüştür. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki Fırkası'na girmiştir. 1910 yılında belediye başkanı seçilmiş, Mondros Mütarekesi'nden sonra şehrin Fransızlar tarafından işgali esnasında belediye binasına Fransız bayrağı çekmediği için tutuklanmış ve işgal müddetince de tutuklu kalmıştır. I. Dönem TBMM'de Kozan milletvekili olarak yer almıştır. Bu esnada mali kanunlar komisyonunda görev yapmıştır. Milletvekilliğinin sona ermesi üzerine Kozan'a dönerek tarımla uğraşmaya devam etmiştir. 5 Şubat 1928 tarihinde vefat etmiştir (Çoker, 1994: 683; TBMM Albümü (1920-2010), Cilt 1: 45). Milletvekilliği sırasında Kozan'da devam eden Millî Mücadele'ye destek vermek üzere altı ay izin almıştır (TBMMZC, 1. Devre, Cilt 18: 430).

²³ TBMMZC, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 4: 274; Aybars, Ergün (2009). *İstiklal Mahkemeleri*, Ankara: Ayraç Kitapevi, s. 43-55.

Reşit Paşa (Ronabar)

Hayatı

1868 yılında Şam'da doğmuştur. İlk ve orta eğitimini İstanbul Nur-u Osmaniye İbtidai Mektebi ve Soğukçeşme Askeri Rüştiyesi'nde tamamlamış, müteakiben Mülkiye Mektebi'ne girmiş ve 18 Ekim 1888 tarihinde mezun olmuştur. Devlet Şurası Muhakemat Dairesi'nde aday memur olarak devlet hizmetine girmiştir. 8 Ağustos 1890 tarihinde maarife geçerek Serez İdadisi'ne, 12 Mart 1893 tarihinde Selanik İdadisi'ne, 10 Mayıs 1893 tarihinde de Trabzon İdadisi'ne müdür ve öğretmen olarak atanmış, ayrıca Trabzon maarif müdürlüğü görevini de yürütmüştür. 4 Ekim 1894 tarihinde Selanik Maarif Müdürlüğü'ne tayin olunmuştur. 16 Aralık 1904 tarihinde atandığı Serez Mutasarrıflığı'ndan 1 Eylül 1906 tarihinde Rumeli Beylerbeyi payesi ile paşalığa yükseltilmiştir. Selanik'teki memuriyeti sırasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra 9 Ağustos 1908 tarihinde Edirne Valiliği'ne atanmıştır. 21 Eylül 1909 tarihinde Cezayir-i Bahr-i Sefid, 19 Aralık 1910 tarihinde Manastır, 23 Temmuz 1911 tarihinde Ankara, 10 Haziran 1913 tarihinde de Kastamonu Valiliği'ne tayin olunmuştur. 1916 yılında yapılan seçimde Ergani milletvekili olarak Meclis-i Mebusan'a girmiştir. 13 Mayıs 1919 tarihinde Sivas Valiliği'ne tayin edilmiştir. Millî Mücadele'ye katılarak Sivas Kongresi'nin toplanmasına yardımcı olmuştur. 27 Haziranda şehre gelen Mustafa Kemal Paşa'yı karşılaması ve evinde misafir etmesi nedeniyle Damat Ferit Hükümeti tarafından valilikten azledilmiştir. Ancak kongrede alınan karar nedeniyle görevini sürdürmüştür. I. Dönem TBMM'de Kozan milletvekili olarak yer almıştır (TBMMZC, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 1: 368; Demirel, 2014: 251; TBMM Albümü (1920-2010), Cilt 1: 45). Ancak 5 Eylül 1920 tarihinde kabul edilen "Nisab-ı Müzakere Kanunu" nun bir kişinin hem milletvekili hem de memur olmasını yasaklamasından dolayı valiliği tercih ederek 7 Ekim 1920 tarihinde milletvekilliğinden istifa etmiştir (TBMMZC, 1. Devre, 1. İctima, Cilt 4: 487; Demirel, 2014: 251; TBMM Albümü (1920-2010), Cilt 1: 45). Sağlık sorunları nedeniyle 16 Ekim 1920 tarihinde Kastamonu Valiliği'ne atanmıştır. Rahatsızlığının devam etmesi üzerine de 2 Ağustos 1921 tarihinde emekliye ayrılmıştır. 14 Nisan 1924 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Ölümünden sonra eşi ve çocuklarına 19 Haziran 1927 tarih ve 1102 sayılı kanunla vatani hizmet aylığı bağlanmıştır. Soyadı kanunu çıkınca ailesi Ronabar soyadını almıştır (Çoker, 1994: 690; TBMM Albümü (1920-2010), Cilt 1: 45).

II. İKİNCİ DÖNEM TBMM'DEKİ KOZAN MİLLETVEKİLLERİ VE MECLİS'TEKİ FAALİYETLERİ

1923-1927 yılları arasında faaliyet göstermiş olan ikinci mecliste Kozan'ı Ali Şadi Bey (Çelik) ile Ali Saip Bey (Ursavaş) temsil etmiştir. Adı geçen milletvekillerinin özgeçmişi ile meclisteki faaliyetleri şu şekilde olmuştur.

Ali Şadi Bey (Çelik)

Hayatı

1889 yılında Kozan'da doğmuştur. 1903 yılında Kozan Rüştiyesi'ni, 1907 yılında İstanbul Ticaret Okulu'nu, 1911 yılında da İstanbul Hukuk Mektebi'ni bitirmiştir. 1913 yılında Kozan Bidayet Mahkemesi üyeliğine, 1921 yılında Kozan hâkim yardımcılığına, müteakiben de Kozan İstinaf Mahkemesi üyeliğine atanmıştır. 20 Temmuz 1923 tarihinde yapılan seçimde milletvekili seçilmiştir. TBMM'de yer aldığı süre zarfında iktisat, mübadele, imar ve iskân ile ziraat komisyonlarında görev almıştır. Milletvekilliği görev süresi sona erdikten sonra Kozan'da yaşamaya devam etmiş ve çiftçilikle uğraşmıştır. 7 çocuk sahibi olup 3 Ocak 1980 tarihinde vefat etmiştir (Öztürk, 1968: 559-560; TBMM Albümü (1920-2010), Cilt 1: 110).

Meclisteki Faaliyetleri

Ali Şadi Bey (Çelik) mecliste bulunduğu süre zarfında yedi milletvekili arkadaşıyla birlikte Millî Mücadele yıllarında şehit olan Kozanlı Saim Bey'in²⁴ hemşiresi Naciye Hanıma hidematı vataniye tertibinden maaş tahsisine dair kanun teklifi vermiştir (TBMMZC, 2. Devre, 2. İctima, Cilt 12: 87). Teklifi meclis tarafından kabul edilmiş ve Naciye Hanıma 1.000 kuruş maaş tahsis edilmiştir (TBMMZC, 2. Devre, 2. İctima, Cilt 18: 420). Ali Şadi Bey'in (Çelik) milletvekili olarak imzasının olduğu tespit olunan tek teklif olan bu kanun, şüphesiz onun Kozan doğumlu olmasının ve bölgede yaşamasının bir sonucu olarak görülmelidir.

Ali Saip Bey (Ursavaş)

Hayatı

1887 yılında bugün Irak sınırları içerisinde yer alan Revandiz şehrinde doğmuştur. İlk ve orta eğitimini Bağdat Rüştiyesi'nde ve Askeri İdadisi'nde tamamlamıştır. 13 Kasım 1905 tarihinde girdiği Harbiye Mektebi'nden ise 1908 yılında mezun olmuştur (Öztürk, 1968: 561). Müteakiben Şam 8. Kolordu'ya subay olarak atanmıştır. Balkan Savaşı'nda 24. Süvari Alayı ile 10. Kolordu Karargâhı'nda karargâh subayı

²⁴ Millî Mücadele esnasında sivil komutan olarak görev yaparken şehit olan Saim Bey'e izafeten Haçın'ın adı Saimbeyli olarak değiştirilmiştir. Onar, Mustafa (2009). *Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli*, Adana: Adana Büyükşehir Belediyesi Altınkoza Yayınları, s. 352.

olarak görev yapmıştır. 1913 yılında jandarma sınıfına ayrılarak Beyrut Jandarma Alay Komutanlığı'na, 1915 yılında ise Halep Jandarma Alayı'na atanmış ve Deyrizor Jandarma Alayı seyyar müfreze kumandanı olmuştur. 6. Ordu'nun Musul'dan düzenli bir şekilde çekilmesinde rol oynamıştır. Mondros Mütarekesi'nden sonra Kars (Bahçe) Jandarma Komutanlığı'na atanmıştır. Bu görevi esnasında Ermenilerin çıkardığı kargaşalıkları önlemek için büyük çaba göstermiş ve hatta bu sırada da yaralanmıştır (TBMM Albümü (1920-2010), Cilt 1: 61, 109, 172, 226, 291, 360). İşgal sırasında "İntibah" adlı gizli bir cemiyet bünyesinde millî direnişe destek vermiş²⁵, 1919 Ağustosunda da Kozan Jandarma Komutanı olarak görevlendirilmiştir. Bu sırada Kozan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulmasını sağlamıştır. Mustafa Kemal'in Erzurum Kongresi'nde yayınladığı beyanname üzerine Millî Mücadele saflarında aktif çalışmak için Develi'ye gelmiştir. 1919 Aralık ayında Urfa Jandarma Alay Komutanlığı'na atanmıştır (Öztürk, 1968: 561; TBMM Albümü (1920-2010), Cilt 1: 61, 109, 172, 226, 291, 360). Urfa'da şehrin ileri gelenleri ve aşiret reisleriyle görüşmeler yapmıştır. Müteakiben Urfa ve havalisi Kuvâyi Millîye Komutanlığı görevini üstlenmiştir. Ancak faaliyetlerinden Fransızların haberdar olması üzerine şehirden bir süre ayrılmak zorunda kalmıştır. Bununla birlikte çalışmalarına devam etmiş ve 8-9 Şubat günü emrindeki birliklerle birlikte Urfa'ya girmiştir. Uzun süren çatışmalardan sonra 8 Nisan günü yapılan anlaşma ile şehir düşman işgalinden kurtarılmıştır (Öztürk, 1968: 561).

I. Dönem TBMM'de Urfa milletvekili olarak yer almıştır. Fakat meclis tarafından Musul çevresinde özel görevle izinli sayıldığı için dokuz ay boyunca bölgede bulunmuş, duyulan ihtiyaç üzerine bu süre bir miktar daha uzatılmıştır. 3 Ağustos 1921 tarihinde seçildiği Konya İstiklâl Mahkemesi üyeliğinden ise 9 Ocak 1922 tarihinde istifa etmiştir (Öztürk, 1968: 562; Aybars, 2009: 105-112; TBMM Albümü (1920-2010), Cilt 1: 61, 109, 172, 226, 291, 360).

Şeyh Said İsyanı dolayısıyla kurulan İsyân Bölgesi İstiklâl Mahkemesi (Şark İstiklâl Mahkemesi) üyeliğine seçilmiştir (TBMMZC, 2. Devre, 4. İctima, Cilt 28: 26; Aybars, 2009: 219; TBMM Albümü (1920-2010), Cilt 1: 61, 109, 172, 226, 291, 360). 1925 Martında seçildiği mahkeme başkanlığı görevini ise mahkemenin görev süresinin sona erdiği 7 Mart 1927 tarihine kadar sürdürmüştür (Aybars, 2009: 272). III.-VI. Dönem TBMM'de Urfa milletvekili olarak yer almıştır (TBMM Albümü (1920-2010), Cilt 1: 226, 291, 360). Urfa müdafaasındaki hizmetlerinden dolayı rütbesi binbaşılığa yükseltilmiştir. 4 Mart 1926 tarihinde emekli olmuş, soyadı kanununun çıkması üzerine de Mustafa Kemal tarafından Urfa müdafaasındaki başarısından dolayı "Ursavaş" soyadı verilmiştir. 1935 yılında Mustafa Kemal'e suikast düzenlemek isteyen Çerkez Ethem ile kardeşi Reşit'e yardımcı olduğu iddiasıyla dokunulmazlığı kaldırılmış ise de Ankara Ağır Ceza Mahkemesi'ndeki yargılaması sonucunda beraat etmiştir (Soyak, 2005: 383). Evli ve 4 çocuk sahibi olup 26 Eylül 1939 tarihinde Adana'da vefat etmiştir (Yeni Adana, 27 Eylül 1939; Türk Sözü, 27 Eylül 1939). Kırmızı-Yeşil Şeritli İstiklâl Madalyası sahibidir (Öztürk, 1968: 563). Bu madalyaya ise Mustafa Kemal'in tezkiresiyle layık görülmüştür (TBMMZC, 2. Devre, Cilt 3: 112).

Ali Saip Bey'in adı daha ziyade gazeteci Hüseyin Necati Bey'e dayak olayı²⁶, Şeyh Said'in yargılanması²⁷ ile milletvekili sıfatını kullanarak seçim bölgesi Kozan'daki köylülerin topraklarına el koyduğu suçlamasıyla gündeme gelmiştir.²⁸

Meclisteki Faaliyetleri

²⁵ 1918 yılının sonuna doğru Ali Saip'in önderliğinde Kozan'da kurulmuş olan Kozan İntibah Cemiyeti'dir. Hatipoğlu, Süleyman (2001). *Türk-Fransız Mücadelesi (Orta Toros Geçitleri 1915-1921)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, s. 68-69.

²⁶ Gazeteci Hüseyin Necati Bey'e dayak olayı 1924 yılında meydana gelmiştir. Hadisenin esası ise milletvekillerinin maaşlarına yapılan zamma dayanmaktadır. Buna göre Cumhuriyetin ilk yıllarında milletvekilleri maaşlarının düşük olduğunu zaman zaman dile getirmişlerdir. Benzer düşüncelerin 1924 yılında da dile getirilmesi üzerine milletvekili maaşlarına bir miktar zam yapılmıştır. Ancak Vakıf Gazetesi'nin Ankara muhabiri Hüseyin Necati Bey zamlı ilgili yaptığı haberi Ali Saip Bey'in fotoğrafıyla birlikte bastırılmıştır. Bunun üzerine Ali Saip Bey ve arkadaşları Hüseyin Necati Bey'i meclis koridorunda darp etmiştir. Hadisenin duyulması üzerine de Ankara'daki muhabirler üç gün süreyle İstanbul'a haber göndermeme kararı almışlar. Ali Saip Bey ise şerefiyle oynadığını ileri sürerek meclis kürsüsünde yaptığı bir konuşmayla kendini savunmuş, hatta gazete ve dergilerde şeref ve haysiyet kırıcı neşriyat veya ifşaat halinde yazıyı yazan ve bir iddiada bulunan yazar ile istinatta bulunan kişinin düello edebilmesine dair bir de kanun teklifi vermiştir. TBMMZC, 2. Devre, 1. İctima, Cilt 5: 406-408.

²⁷ Ali Saip Bey, Şeyh Said İsyanı nedeniyle kurulmuş olan İsyân Bölgesi İstiklâl Mahkemesi (Şark İstiklâl Mahkemesi) üyeliğine seçilmiştir. TBMMZC, 2. Devre, 4. İctima, Cilt 28: 26; Aybars, a.g.e., s. 219. Yargılama esnasında en çok dikkat çeken hususlardan birisi de Ali Saip Bey'in sanıklara karşı olan tutumu olmuştur. Hatta mahkeme savcısı Ahmet Süreyya Örgöevren de Ali Saip Bey'in tutumundan şikâyet etmiştir. Örgöevren, Ahmet Süreyya (2007). *Şeyh Said İsyanı ve Şark İstiklâl Mahkemesi*, İstanbul: Temel Yayınları, s. 56. Nitekim yargılamalar sonrasında idamına karar verilen 47 kişi arasında olan Şeyh Said idam edileceği yere götürülürken Ali Saip Bey'e, "Saib Bey, hani ya, doğru söylersem kurtaracaktın?" diye sormuştur. Bunun üzerine Ali Saip Bey, "Bu kadar Türk kanının dökülmesine, ocağın sönmeye sebep oldun. Cezamı çekeceksin" demiştir. Aybars, a.g.e., s. 255-256.

²⁸ Kozan'daki köylülerin topraklarına el koyma hadisesinin ise Yaşar Kemal'in kaleme aldığı "İnce Memed" adlı romandaki toprak ağası ve milletvekili Arif Saim Bey karakteri ile vücut bulduğu iddia edilmiştir. Bu durum farklı kaynaklarda da dile getirilmiştir. Bunun yanı sıra Ali Saip Bey, Kozan'dan milletvekili seçilmeden önce bölgeye müfettiş olarak geldiği sırada yapmış olduğu taşkınlıklar nedeniyle CHP merkez yönetimine şikâyet edilmiş, şikâyetlerin artması üzerine de savcılık inceleme başlatmıştır. Ancak bir süre sonra şikâyetlerin geri alınması üzerine dava düşmüştür. İlyas, Ahmet (2015). "Millî Mücadelede Önemli Bir Şahsiyet: Ali Saip Ursavaş", *Turkish Studies*, Volume 10/9, s. 241-242.

Ali Saip Bey (Ursavaş), mecliste bulunduğu süre zarfında kanun teklifinde bulunduğu gibi farklı konularla ilgili de birçok defa söz almıştır. Bu hususlar şunlardır:

- Muhtacini zürraa tavizan verilecek tohumluk ve çift hayvanatı ve alâti ziraiye için iktisat vekâleti 1339 senesi bütçesine (500) bin lira tahsisat vaz'ına dair kanun layihası ve muvazene-i maliye encümeni mazbatası (TBMMZC, 2. Devre, 1. İctima, Cilt 2: 115).
- Müdafaa Cemiyetleri Rüesa ve Azası ile Kuvâyı Millîye Kumandanlarıyla Maiyetlerinin Affı Hakkındaki Kanun (TBMMZC, 2. Devre, 1. İctima, Cilt 2: 714).
- Adana'da Fransızlar zamanında haciz ve müsadere-i harbiye namı ile alınan para hakkında encümen mazbatası ve fezleke (TBMMZC, 2. Devre, 1. İctima, Cilt 2: 823).
- Ellialtı zabitin takdirname ile taltifleri hakkında İcra Vekilleri Riyaseti'nden mevzut tezkere (TBMMZC, 2. Devre, 1. İctima, Cilt 3: 115).
- Kuvâyı Millîye'ye Mensup Rüesayı Mülkiye Vesaire Hakkındaki Af Kanunu'na 2 nci madde olarak berveçhi zir maddenin ilavesine dair teklif (TBMMZC, 2. Devre, 1. İctima, Cilt 3: 282).
- Mütareke bidayetinde vatanın emni müdafaası maksadıyla ika edilen ceraim hakkında kanun layihası (TBMMZC, 2. Devre, 1. İctima, Cilt 3: 282, 427).
- Adliye Vekâletinin 1339 Senesi Bütçesine Tahsisatı Munzamma İlavesine Dair Kanun (TBMMZC, 2. Devre, 1. İctima, Cilt 3: 475).
- İstanbul Mebusu Ali Rıza Bey'in Zabitanı Sıhhiyenin Müddet ve Sureti İstifaları Hakkında Askeri Tekaüt ve İstifa Kanunu'nun ellinci maddesine tezyili istenen 2/193 numaralı teklifi kanunisi ve müdafaa-i millîye ve sıhhiye encümenleri mazbataları (TBMMZC, 2. Devre, 1. İctima, Cilt 3: 499, 503).
- Telgraf ve Telefon Kanunu (TBMMZC, 2. Devre, 1. İctima, Cilt 5: 228).
- Gazeteler veya suveri dairesiyle şeref ve haysiyeti muhill neşriyat veya ifşaat vuku bulduğu takdirde düello edilebilmesine dair kanun teklifi (TBMMZC, 2. Devre, 1. İctima, Cilt 5: 406). Teklif layiha encümenine havale edilmiş ise de encümen tarafından müzakereye layık görülmemiştir (TBMMZC, 2. Devre, 2. İctima, Cilt 8: 64).
- 1340 senesi muvazene-i umumiye kanunu layihası ve muvazene-i maliye encümeni mazbatası (TBMMZC, 2. Devre, 2. İctima, Cilt 7: 288).
- Matbuat Kanunu'na bazı mevad tezyiline dair teklifi kanunisi (TBMMZC, 2. Devre, 2. İctima, Cilt 10: 436).

Ali Saip Bey, TBMM'deki gizli görüşmeler sırasında Mütekait Binbaşı İzzet Efendi hakkında müdafaa-i millîye encümenince hazırlanmış olan 4/20 numaralı mazbata (TBMMGCZ, 2. Devre, 1. İctima, Cilt 4: 360) ile mahsubu umumi kanun layihasının ikinci ve dördüncü maddelerinin tadiline dair kanun layihası ve encümeni mazbatası (TBMMGCZ, 2. Devre, 2. İctima, Cilt 4: 431) dolayısıyla da söz almıştır.

Ali Saip Bey mecliste bulunduğu süre zarfında birçok kez söz almıştır. Bu konuşmalarından birisini de Müdafaa Cemiyetleri başkanları ve azası ile Kuvâyı Millîye kumandanları ile maiyetlerinin affı hakkındaki kanun görüşülürken yapmıştır. Kendisi de asker olan ve Millî Mücadele'de aktif olarak rol almış bir kişi olan Ali Saip Bey, konuyla ilgili düşüncelerini şu şekilde dile getirmiştir: Kanunla, mütareke tarihinden 16 Ağustos 1336 tarihine kadar Kuvâyı Millîye mensuplarının işlemiş oldukları suçların affedildiğini ve İstiklâl Harbi'nin kazanılmasında etkin rol oynayan Kuvâyı Millîyenin bütün imkânsızlıklarına rağmen düşmanlara karşı başarıyla mücadele ettiğini ve düzenli ordu kuruluncaya kadar da bu mücadeleyi başarıyla yürüttüğünü belirterek böyle bir kanun tasarısı için geç kalındığını belirtmiştir.

Ellialtı zabitin takdirname ile taltifleri hakkında İcra Vekilleri Riyaseti'nden gelen tezkere ile ilgili söz aldığı ise iki takdirname alan bir zabitin terfi edeceğini ve bu durumun devam etmesi durumunda da birçok haksız terfilerin olacağını belirterek takdirname ile taltiflerin devam etmesinin doğru olmadığını ifade etmiştir.

Gazetelerin şeref ve haysiyeti rencide edici neşriyat yapması durumunda rencide ettiği kişilerle düello edilebilmesine dair kanun teklifiyle ilgili yaptığı açıklamada ise mecliste hürriyet ve basın serbestisine taraftar olmayan hiç kimsenin olmadığını, fakat hürriyet ve basın serbestisinin her eli kalem tutanın istediği gibi yazı yazarak insanların şahsiyetini rencide etmesine izin vermek anlamına gelmediğini belirterek basın hürriyetinin sınırlarının çizilmesi gerektiğini dile getirmiştir.

Telgraf ve Telefon Kanunu'nun görüşülmesi sırasında Posta ve Telgraf Genel Müdürü Fahri Bey'in "Arz ettiğim gibi kelimeyi yanlış yazarsa yanlış yazan memur mesul olur, Çünkü yapmak istediği vazifeyi yapmamıştır. Ücretini tazmin eder. İdarenin mesuliyeti bu noktadadır. Yoksa "gelsin" kelimesinin "gelmesin" şeklinde yazılmasından dolayı bunların hepsi tazmin ve bundan naşi mesuliyet kabul edilecek olursa buna ne imkânı ne de imkânı manevi vardır" demesi üzerine Ali Saip Bey, "...Yazılan telgrafnamelerde bini, binyüz şeklinde yazarsa bundan dolayı telgraf idaresi yalnız verilen telgraf ücretini iade eder... Pekâlâ, bu gibi telgraflar teadiüd eder ve mutazarrır olanlar idareye müracaat ederlerse bu zararlarını kimden alacaklardır? Şimdiye kadar birçok yerde gördüm. Telgraf memurları telgrafları yanlış yazıyorlar. Hatta ben Kozan'ın Kars kazasında bir telgraf ajansı gördüm ve bunu

okudum. Ajanstan bir şey anlayamadım. Tamamen yanlış yazılmıştır. Biri beş, beşi on yazarsa kim mesul olacak? 50 sene evvel kabul ettiğimiz bir kanunu hâlihazırda nasıl tatbik edersiniz” şeklinde eleştirmiştir.

Mütareke bidayetinde vatanın emni müdafaası maksadıyla ika edilen ceraim hakkında kanun layihası görüşülürken “Kuvâyı Millîyeye bizzat ve tahliyelerini müteakip iltihak edip hizmetleri mesbuk olan meokufin ve mahkumin mezkûr mahkûmiyetlerinden dolayı tekrar ilka olunamayacakları gibi maznunlar hakkında da ceraimi sabıklarından naşi haklarında takibat yapılamaz” şeklinde bir takrir vermiş, takririn gerekçesini de şu şekilde açıklamıştır: Kuvâyı Millîye harekâtı biri sahra, diğeri de şehir içerisinde sokak muharebeleri olmak üzere iki surette cereyan etmiştir. Mesela düşman İzmir’i işgal ettikten sonra teşekkül eden Kuvâyı Millîye çekilirken Manisa, mahpushaneleri tahliye etti. Onların içinden işe yarayanları aldı, ellerine silah verdi ve beraber çalıştı. Urfa’da, Maraş’ta, Antep’te ise düşman o kasabaları muhasara etmiştir. Oradaki bütün ahalinin hayatı tehlikede idi. Orada bulunan çoluk çocuk, kadın, erkek herkes cidale iştirak etmiştir. Silahı olan silahıyla harp ediyor, kadınlar su taşıyor, erzak taşıyordu. Böyle mahsur on şehir içerisinde mücadele eden halk ile beraber mahpuslar da vardı. Bunların vücudundan istifade etmek her halde zaruri idi. Bendeniz Urfa’da 600 kadar mahpus çıkardım ellerine silah verdim. Bunlar içerisinde şehit olanlar da, kolunu bacağını kaybedenler de, koltuk değneğiyle gezenler de, vazife-i vataniyelerini namuskârane ifa etmiş ve memleketine namuskârane avdet etmiş olanlar da vardı. Şimdi iş bittikten sonra hükümet tutuyor, bunları tekrar hapsediyor. Hâlbuki efendiler bilirsiniz ki Sakarya Harbi esnasında dağda gezen eşkıyalara bir müddet bahsettik, bir ay içerisinde gelirsenez sizi affederiz dedik. Bu canileri affederken, bu fedakâr adamlar da harp ediyordu. Bunların kabahati acaba dağlarda eşkıyalık etmediklerinden midir? Bunun için mi affedilmiyorlar? Eğer bunlarda dağda gezerek gelip istimam edeydiler tabii affedilirlerdi. Şimdi bunlar meyanında vazife gören, kahramanlık eden insanları tekrar tutup hapse koymak zannederim doğru olamaz.

Kanun görüşülürken bu gibi kişiler nasıl tespit edilecek sorusu gündeme gelmiş, çözüm olarak da “Hükümeti mahalliyeye tahkik veya Kuvâyı Millîye Kumandanlarınca tasdik edilecek” önerisi gündeme getirilmiştir. Bunun üzerine Ali Saip Bey, bunlar bizimle beraber son zamana kadar çalıştılar, vazifelerini ifa ettiler. Bu meyanda gerek Siverek ve gerek Malatya’dan birçok aşair bu harekâta iştirak etti. Hatta Malatya’dan mebusu muhteremi Hacı Bedir Bey bilirler Kâhta aşairi kâmilen iştirak etti. Bunların içinde birçok maznunlar, mevkuflar vardı. Bunları nasıl tefrik edeceğiz? Tabii bunları tefrik etmenin imkânı yoktu. Onun için bu madde Cenup mıntıkası için yani Siverek, Urfa, Maraş, Gaziantep için kabul ediliyor ki bu havali halkı kâmilen affediliyor. Çünkü bunları tefrik etmek imkânı olamaz. Şimdi bendeniz “Kuvâyı Millîye kumandanlarınca teşhis edilen” kaydının tadili taraftarıyım. Kuvâyı Millîye kumandanlarınca, hatta bendeniz bile bugün teşhis edemem, arkadaşlarım da teşhis edemez. Binaenaleyh diyorum ki harekâtı milliyede mahpushaneden çıkarılanlar -ki malumdur- mesela Urfa’da 9 Şubat günü bütün Urfa hapisanesi boşaltılmıştır. O zamanlar mahpus olanlar malumdur. İsimleri hükümetçe mazbuttur. O zaman Urfa Kuvâyı Millîyesine hizmet eden o havali aşairi de malumdur. Binaenaleyh bunun için teşhis etmeye lüzum yok, bendeniz bu teşhis kaydının taraftarıyım demiştir.

SONUÇ

I. Dönem TBMM’de Kozan’ı beş, II. Dönem TBMM’de ise iki milletvekili temsil etmiştir. Ancak I. Dönem milletvekillerinden Hüseyin Bey (Çelik) ile II. Dönem milletvekillerinden Ali Şadi Bey (Çelik) hariç diğer milletvekillerinin tamamı ülkenin farklı yerlerinde doğmuş kişilerdir. O zaman akla bu kişiler neden Kozan milletvekili olarak TBMM’de yer aldılar sorusu gelmektedir. Bu noktada en azından Ali Saip Bey’in (Ursavaş) İstiklâl Harbi yıllarında bölgede görev yapmış olmasından dolayı Kozan’dan milletvekili adaylığı yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak diğer kişiler için böyle bir durum söz konusu değildir. Bu kişilerin doğum yerlerine bakıldığı zaman da I. Dönem milletvekillerinden Fevzi Çakmak ile Fikret Onuralp’in İstanbul, Mustafa Cantekin’in Çorum, Reşit Ronabar’ın Şam doğumlu olduğu görülmektedir. Buna göre I. ve II. Dönem TBMM’de Kozan’ı temsil eden yedi milletvekilinden sadece ikisi Kozan doğumludur. Bu durum, bölge sorunlarına ve bölgedeki gündelik yaşama uzak bu kişilerin şehri ne kadar temsil edebildiği sorusunu akla getirmektedir. Nitekim sadece Ali Şadi Çelik, Kozanlı şehit Saim Bey’in hemşiresi Naciye hanuma hidematı vataniye tertibinden maaş tahsisine dair kanun teklifi vermiştir. Bu da şüphesiz Ali Şadi Çelik’in Kozanlı olması ve bölgeye dair bilgi sahibi olmasından kaynaklanmıştır. Ancak birinci meclisin daha ziyade bağımsızlık savaşına, ikinci meclisin ise inkılâplara odaklanmasından dolayı bu dönem TBMM’de yer alan milletvekillerinin temsil ettikleri vilayet doğumlu olup olmamasının sorun yaratmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum şüphesiz şehirlerin sorunlarından ziyade ülkenin geleceğini ilgilendiren konuların önceliğinden kaynaklanmıştır. Bu nedenle şehirleri ve bölgeleri ilgilendiren sorunlar ülkenin rejimi ile buna bağlı yapılması gereken inkılâpların öneminden dolayı ikinci planda kalmıştır. Bu da milletvekillerinin doğduğu yer ile temsil ettiği yer arasındaki farklılığı ehemmiyetsiz kılmıştır.

Kozan’ı temsilen birinci ve ikinci mecliste yer alan milletvekillerinin performanslarına bakıldığı zaman en dikkat çekici isim ise Fevzi Çakmak’tır. Bunda, Fevzi Çakmak’ın Müdafaa-i Millîye ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekili ve İcra Vekilleri Heyeti Reisi olması önemli bir etken olmuştur. Bunun yanı sıra I.

Dönem milletvekillerinden Reşit Ronabar hariç diğer milletvekillerinin hepsi Birinci Grup'ta, yani Atatürk'ün yanında yer almış, Reşit Ronabar ise gruplar oluşmadan önce istifa ettiği için herhangi bir grup içerisinde yer almamıştır.

KAYNAKÇA

Resmi Yayınlar

Düstur, 3. Tertip, Cilt 1.
İdare (1928).

TBMM Albümü (1920-2010) (2010), Cilt 1 (1920-1950), TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayını, Ankara.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Zabıt Ceridesi (TBMMGZC).

TÜİK (2012), *Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011*, Türkiye İstatistik Kurumu Yayını, Ankara.

Sürelî Yayınlar

Türk Sözü (1939)

Yeni Adana (1939)

Kitaplar ve Makaleler

AKÇİÇEK, Eren (2005). *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, İzmir: Güven Kitapevi.

AKYİĞİT, Mehmet (2000). *Kadirli*, İzmir.

ASLAN, Yavuz (2001). *TBMM Hükümeti Kuruluşu, Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu (23 Nisan 1920-30 Ekim 1923)*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

AVCI, Cemal (2000). *III. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Yapısı ve Faaliyetleri (1927-1931)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

AYBARS, Ergün (2009). *İstiklal Mahkemeleri*, Ankara: Ayraç Kitapevi.

BAYCAN, Nusret (1989). "Mareşal Fevzi Çakmak", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 16 (Kasım), s. 177-206.

BAYKARA, Tuncer (1988). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

CENİK, Salih (2005). *Birinci Mecliste Tokat Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

ÇOKER, Fahri (1994). *Türk Parlamento Tarihi (Millî Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923)*, Cilt 1, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları.

DEMİREL, Ahmet (2015). *Birinci Mecliste Muhalefet, İkinci Grup*, İstanbul: İletişim Yayınları.

_____ (2014). *İlk Meclisin Vekilleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.

GOLOĞLU, Mahmut (1972). *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*, Ankara.

GÜNEŞ, İhsan (1991). "1923 Seçimlerinde Oylar Nasıl Kullanıldı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Muammer Aksoy'a Armağan*, Cilt 46, s. 253-264.

_____ (2009). *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

GÜVENİR, Murat (1982). *Seçim Sistemleri ve Ülkemizdeki Uygulama*, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 37, Sayı 1, s. 215-250.

HALE, William (1996). *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, Çeviren: Ahmet Fethi, İstanbul: Hil Yayınları.

HATİPOĞLU, Süleyman (2001). *Türk-Fransız Mücadelesi (Orta Toros Geçitleri 1915-1921)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

İLYAS, Ahmet (2015). "Millî Mücadelede Önemli Bir Şahsiyet: Ali Saip Ursavaş", *Turkish Studies*, Volume 10/9, s. 235-246.

KANSU, Mazhar Müfit (1997). *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Cilt 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KARPAT, Kemal H. (1996). *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul: Afa Yayınları.

Kemal Atatürk (2000). *Nutuk*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

KILIÇ, Selda (2011). "1876 Meclis-i Mebusanı ve Seçim Hazırlıkları", *OTAM*, Sayı 30, s. 27-40.

KOCATÜRK, Utkan (1988). *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi (1918-1938)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

MEHMETEFENDİOĞLU, Ahmet-GÜREL, Cemal Necip (2014). "Yavuz-Havuz Davası", *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı XIX, s. 233-267.

ONAR, Mustafa (2009). *Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli*, Adana: Adana Büyükşehir Belediyesi Altınkoza Yayınları.

ÖKSE, Necati-BAYCAN, Nusret-SAKARYALI, Salih (1983). *Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, Ankara: Genelkurmay Basımevi.

ÖRGEEVREN, Ahmet Süreyya (2007). *Şeyh Said İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi*, İstanbul: Temel Yayınları.

ÖZATA, Metin (2007). *Atatürk ve Tıbbiyeliler*, İzmir: Umut Yayınları.

ÖZDEMİR, Hikmet (2007). *Atatürk'ten Günümüze Cumhurbaşkanlığı Seçimleri*, İstanbul: Remzi Kitapevi.

ÖZGÜL, Cemil (1989). *Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'daki Çalışmaları (27 Aralık 1919-23 Nisan 1920)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

ÖZTÜRK, Kazım (1968). *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları*, İstanbul: Ak Yayınları.

_____ (1993). *Türk Parlamento Tarihi (TBMM-II. Dönem 1923-1927)*, Cilt 1, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayını.

SARIHAN, Zeki (1995). *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Cilt 3, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

SOYAK, Hasan Rıza (2005). *Atatürk'ten Hatıralar*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

ŞİMŞİR, Bilal N. (1985). *Malta Sürgünleri*, İstanbul: Bilgi Yayınevi.

TANSEL, Selahattin (1991). *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt 3, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

TEVETOĞLU, Fethi (1967). *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, Ankara.

TOKER, Hülya-ASLAN, Nurcan (2009). *Birinci Dünya Savaşına Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, Cilt 2, Ankara: Genelkurmay Basımevi.

TUNAYA, Tarık Zafer (1952). *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları.

UYAR, Hakkı (2012). *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, İstanbul: Boyut Yayınları.

VELİDEDEOĞLU, H. V. (1990). *İlk Meclis ve Millî Mücadele'de Anadolu*, İstanbul: Çağdaş Yayınları.

YEŞİL, Ahmet (2001). *Türkiye'de Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

YÜCEL, M. Serhan (2006). *Türkiye'nin Siyasal Partileri (1859-2005)*, İstanbul: Alfa Yayınları.